

**MODERN MİSİR'İN DOĞUŞU (YATIRIM, KREDİ VE İFLAS
DENKLEMİNDE) VE BİR FRANSIYIZ AKTÖR: EDOUARD
ANDRE DERVIEU****

*The Birth of Modern Egypt (in the Equation of Investment, Credit, and
Bankruptcy) and a French Actor: Edouard Andre Dervieu*

Süleyman UYGUN**

Öz: Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'deki nüfuzunu Fransız ve İngilizlerin lehine kaybetmesi bölgenin kaderini bu iki devletin rekabet ve inisiyatifine bıraktı. İki devlet Doğu Akdeniz ve hinterlandında hâkimiyet alanları oluşturabilmek için kıyasıya rekabet içerisine girdiler. Siyasi ve iktisadi rekabetin en yoğun yaşandığı yerlerden biri de Mısır coğrafyası idi. Bu ise Doğu Akdeniz ve Mısır coğrafyası için yeni bir değişim çağının ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Değişim çağı küçük ve büyük ortaklıklardan oluşan finans, ticaret, tarım ve alt yapı şirketlerinin yanı sıra misyonerlik ve diplomatik kurumların yoğun faaliyetlerine göre şekillendi. Sömürge ve manda yönetimlerine zemin hazırlayan ve sermaye hareketliliğinin doruğa ulaştığı bir süreçte birçok yatırım sahasında yer alan Edouard Andre Dervieu (Marsilya 17 Mart 1824-Paris 1 Aralık 1905) gibi aktörler Mısır'ın iktisadi ve sosyal yapısı üzerinde hayati öneme sahip bir rol oynadılar. Çalışmada Edouard Andre Dervieu'nün kısa yaşam öyküsü, denizcilik alanındaki faaliyetleri ve son olarak da asıl faaliyet sahası olan Mısır'daki serüveni üzerinde durulmuştur. Kısacası bu makalenin amacı dünyadaki Avrupa iktisadi yayılcılığını Edouard Andre Dervieu'nün Mısır'daki faaliyetlerini ve ilişkilerini inceleyerek göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Edouard Andre Dervieu, Mısır, Yatırım, Kredi, Pamuk, Hidiv İsmail.

* **Received-Geliş Tarihi:** 19.03.2019 **Accepted-Kabul Tarihi:** 26.08.2019

DOI Number: 10.19039/sotod.2019.112

Atf / Citation: Süleyman Uygun, "Modern Mısır'ın Doğuşu (Yatırım, Kredi Ve İflas Denkleminde) ve Bir Fransız Aktör: Edouard Andre Dervieu", *Studies of The Ottoman Domain*, Volume-Cilt: 9 / Issue-Sayı: 17/ Date-Tarih: August-Ağustos 2019, ss.85-123.

+ *Bu çalışma Tübitak'ın 2219 Yurt Dışı Post-Doktora Programı sürecinde Fransız arşiv ve kütüphanelerinden temin edilen arşiv belgeleri dönemi kaynakları ve tetkik eserlerden üretilmiştir.*

** (Doç. Dr.); Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye. E-mail: suygun27@gmail.com **ORCID ID:** 0000-0001-6682-6698

Abstract: The Ottoman Empire lost its influence in the Eastern Mediterranean in the XIXth century, which left the fate of the region to the French and the British powers' rivalry and initiative. The two states entered into the competition to create areas of dominance in the Eastern Mediterranean and its hinterland. One of the most intense political and economic rivalries took place over the Egyptian geography. This situation caused a new age of change for the Eastern Mediterranean and Egyptian geography. The associated financial, trading, agricultural, and infrastructure companies as well as the activities of missionary and diplomatic institutions shaped the age of change. The actors such as Edouard Andre Dervieu (Marseille 17 March 1824-Paris 1 December 1905), who prepared the ground for colonial and mandate system as well as the flow of the capital within this system, played a vital role on Egypt's fate. In brief, the aim of this article examining Edouard Andre Dervieu's activities and relations in Egypt is to show economic expansion of Europe around the world.

Keywords: Edouard Andre Dervieu, Egypt, Investment, Credit, Cotton, Khedive Ismail.

Giriş

“Batı üstünlüğünü Batılı olmayan toplumlara dayatmanın en rafine yollarından biri, Batı kültürünün üstün taraflarına yönelik yaygın hayranlık ve zevk yaratmaktır”.¹ Modernizm, Liberalizm, Kapitalizm, gibi akımlar ise şüphesiz bu amaca en fazla hizmet eden kavramlardır. Eric Hobsbawm Modern dünyanın bu gibi kavramlar olmadan düşünülmemeyeceğini ileri sürmesi bunun itirafı mahiyetindedir.² XIX. yüzyıl, Atlantik Avrupası'nın kendisini merkeze koyduğu yapının, ancak başka uluslar tarafından taklit edilebilen üstün bir özelliğe sahip olduğuna dair iddia ise Batı dünyasında genel olarak kabul gören ideoloji haline bürünmüştür.³ Aslında bu iddia, merkezi Avrupa'dan çıkmış olan tüm fikirlerin meşruiyet kılıfı içerisinde yer almasına temel dayanak oluşturur. Dolayısıyla bu iddiayı benimseyen Batılı olmayan ulusların modernleşme sürecinde takip ettikleri yol aynı zamanda bu ulusların en büyük handikabı olabilmektedir. Sınai kapitalizm ve merkantilizmin merkezinde bulunduğu üretim araçlarındaki avantajın sağlamış olduğu askeri ve ekonomik üstünlük etrafında şekillenen siyasi ve sosyal yapının Batılı uluslara sağladığı olağanüstü güç ve iktidar, çoğu zaman Batının münasebet

---

¹ Aime Cesaire, *Fransız Irkçılığının Fikri Temelleri, Sömürgecilik Üzerine Söylev*, (Çev. Güneş Ayas), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2005.

² Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, First Vintage Books, New York 1996, s. I-II.

³ Johan Galtung, “Emperyalizmin Yapısal Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler*, (Çev. Birgül Demirtaş Coşkun), C. 1, S. 2 (Yaz 2004), s. 25-46.

içerisinde bulunduğu çevre uluslar üzerinde, tahkir edici, toplumsal kaos ve travmalara neden olabilmektedir. Hobsbawm şöyle yazmaktadır:

Kapitalizmin pençesine düşen ve sarsılan kapitalizm dışındaki uluslar, eski geleneklerine ve tarzlarına dayanarak akabeti belli bir direniş içine girmekte, sonradan yönlerini fatihlere(buradan kasıt fatih burjuva) çevirmek üzere Batı'nın silahlarını ele geçirmek gibi travmatik bir süreç arasında seçim yapmak ikileminde kaldılar. 19. Yüzyılın üçüncü çeyreği galiplerle kurbanların dünyasıydı. Dram birincinin değil esas olarak ikincinin yaşadığı çıkmazdaydı⁴.

Hobsbawm, Avrupa dışındaki devletler ve ulusların yaşadığı trajedi ve travmayı yukarıdaki ifadeleri ile kanıtlar. Batı karşısındaki maddi yenilgi ve gerilemenin sebepleri ve çıkış yolları arandığında ise bürokratların önüne Batılı serbestiyete (liberalizm) dayalı görüş ve öneriler, ulaşılması gerekli hedefler olarak çıkmaktadır⁵. Bu ise ötekileştirilen mevcut otoritelere ait siyasanın ve düşüncelerin Batının model olduğu ideolojiye dönüşmesine neden olmuştur. Modernleşme sürecinde binlerce bileşeni olan Batı iktisadi zihniyetine ve sosyolojik yapısına uzak kalan; birikim ve tecrübe yönünden yetersiz olan, öteki uluslardaki bürokratların, entelektüellerin ve askeri zümrenin bu açığı kapatmak ise ancak merkezden çevreye doğru gönderilen çok sayıda subay, eğitmen, danışman ile telafi edilebilmekteydi. Batılı entelijansiya ve yatırımcılarının akın akın ülkeye geldiği ve değişimde katalizör misyonu yüklediği bu süreçte yapılan uzun süreli reform ve ıslahatlardan Batılı olmayan devletler ve uluslar para trafiğinin artışıyla kısmi ve şekli bir refah içerisine girseler de değişimin sonunda en çok avantaj sağlayan ve menfaat temin eden yine Batılı devletler ve finans çevreleri olmaktadır. Çevre, merkezin beklentileri ve isteği doğrultusunda dönüşüme uğramakta ve her yönden daha fazla bağımlı hale gelmektedir.

XIX. yüzyıl Mısırı'nda bağımlılık ekonomisinin önemli figürlerinden birisi de araştırmaya konu olan Fransız tüccar ve banker Edouard Andre Dervieu'dür. O, ülkenin kaderini değiştirecek şekilde hayati bir rol oynayan aktörlerden biridir. Fransız ve İngiliz rekabetinde yön bulmaya çalışan Mısır'ın reform ve ıslahat evresinde geçirmiş olduğu değişim emperyalizmin merkez ve çevre ilişkisinin oluşum sürecine özel bir örnek teşkil etmektedir. Batılı yazarların aydınlanmacı monark olarak nitelendirdikleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın tutkusuyla başlayan Batılılaşma süreci, varisleri Said ve İsmail Paşalar tarafından doğru okunamadı. Mehmet Ali Paşa'nın da danışmanlarının büyük çoğunluğu

⁴ Eric Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875*, Abacus, London 1975, s. 16; Ayrıca Türkçe tercümesi için bkz. Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı 1848-1875*, (çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yayınları Ankara 2003, s. 17.

⁵Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 15.

Fransızlardan oluşmaktaydı, ancak o otoritesiyle batılı sistemi Mısır'a entegre etmeye çalışan danışmanların ve yabancı tüccar ve yatırımcıların ülkeye zarar vermelerini bir noktaya kadar engelleyebilmişti. İdari ve ekonomik konulardaki danışmanlarının çoğunu Edouard Dervieu gibi *egoist yapıda, çok iyi manevra yapabilme kabiliyetine sahip*⁶ Fransızlardan seçen Said ve İsmail paşalar, ülkenin geleceğini de bunların inisiyatiflerine terk ettiler⁷. Akdeniz sahili ve Nil vadisi etrafında şekil bulan Mısır, 1860-1880 yılları arasında tarihinde hiç olmadığı kadar büyük bir reform sürecine girdi. Süveyş kıstağının delinmesiyle iki büyük deniz birleşti, Nil'in bereketli suyunun açılan kanallardan verimli lakin çorak topraklara ulaşması tüm ovaları beyaza(Pamuk) bürüdü. Geçimlik ürün yetiştirme yerine ihracatı destekleyen endüstriyel tarıma geçildi⁸.

Endüstriyel tarım reformu, Mısırlı paşaları, fellahları ve Mısır toplumunu geçici ve yalancı bir bahar sürecine soktu. Tüm Mısır coğrafyasında bulunan limanlar, kanallar, rıhtımlar, fenerler gibi altyapı faaliyetleri ve zirai alışkanlıklar, kolonyalizmin çıkar ve menfaatleri doğrultusunda yeni bir hüviyete büründü. Muhteris ve kifayetsiz Mısır hidivlerinin izledikleri bu politika Doğu Akdeniz'in en mühim coğrafyalarından birini hızla sömürge dehlizine doğru sürükledi.

Araştırmaya konu olan aktörün Mısır modernleşmesi, özellikle iktisadi dönüşümü üzerinde çok fazla etkisi olmasına rağmen Dervieu ve onun gibi önemli burjuvazi üzerine yabancı literatür de dahil olmak üzere yeterli düzeyde biyografik ve monografik çalışmanın olmaması özelde Mısır genelde ise Osmanlı iktisat tarihi açısından önemli bir eksikliklerdir. Dervieu ve aile öyküsü hakkında yazılmış en müstesna kaynak eser şüphesiz yine bu aileye mensup biri olan Commandant Dervieu tarafından yazılan 1907'de neşredilen, *Monographie d'une Famille Lyonnaise, La Famille Dervieu*⁹, adlı eser Dervieu ailesinin yaşam öyküsünü XIII. Yüzyıla kadar götürmekte ve ayrıntılı malumat sunmaktadır. Bunun haricinde David Landes, 1958 yılında neşredilen *Bankers and Pasha, International Finance and Economic Imperialism in Egypt*¹⁰, adlı eserinde Edouard Dervieu'nün

⁶ IREMAM, Cote 8-23580, M. Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Française (1863-1879)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1933, s. 122-123; IREMAM, Cote 8-657, John Ninet, *Lettres D'Egypte 1879-1882*, Par Anouard Louca, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979, s. 16.

⁷ Hobsbawm gibi Batılı tarihçiler Mısırlı idarecilerin modernleşmede izledikleri yöntemi benzer şekilde anlatmaktadır. Bunun için bkz. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, s. 144. Bu eserin Türkçe tercümesi için de bkz. Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2003, s. 160.

⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2009, s. 57.

⁹ BGS(Bibliothèque Sainte-Genevieve), Cote BR 56664, Commandant Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise, La Famille Dervieu*, Macon 1907.

¹⁰ David S. Landes, *Bankers and Pasha. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Cambridge, Harvard University Press 1958.

Mısır'daki sergüzeştine ayrı bir bölüm ayırmıştır. Fakat müellif Edouard Andre Dervieu ve Andre Dervieu kardeşlerin müstakil olarak Mısır'da yapmış oldukları faaliyetleri hakkında bariz bir yanılığa düşerek kardeşlerin buradaki teşebbüslerinin çoğunu Edouard Andre Dervieu'ye mal etmiştir. Bundan başka Mısır'da pamuk sulama şirketinin kuruluş sürecinde Dervieu'nün türlü entrikalarına maruz kalan Antoine Lucovich'in sulama şirketi ve Dervieu'nün faaliyetleri hakkında kaleme aldığı *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*¹¹, adlı çalışma da mühim kaynaklar arasında yer almaktadır. Keza John Ninet'in 1879-1882 yılları arasında kaleme aldığı *Lettres D'Egypte 1879-1882*, yani Mısır Mektupları adlı yazışmaları da önemli birincil kaynaklar hüviyetindedir¹².

Ayrıca Aix en Provence'de IREMAM (Archives et bibliotheque de l'institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman) kütüphanesinde temin edilen belli başlı kaynak eserler ve Marsilya Ticaret Odası Arşivi (ACCIM), Fransız Milli Arşivi (ANF)'nden temin edilen arşiv malzemeleri birinci elden önemli kaynaklardır. Özellikle ANF'de Legion d'honneur(LH) fonunda Dervieu'lere takdim edilen nişana dair belgelerde nişan verilen Dervieu mensupları hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır¹³. Kaynakçada belirtilen diğer muhtelif Fransız Arşivleri'nde bulunan belgelerin metin aralarında sınırlı da olsa Dervieu'ler hakkında bilgiler mevcuttur. Lakin araştırmaya konu olan Dervieu'ler hakkında Osmanlı arşivlerinde pek fazla malumata ulaşılamamıştır. Sadece Mısır Hidiv'i İsmail'in Dervieu gibi Batılı burjuvazilerden aldığı borçları belirten 153 varaktan oluşan ve başlı başına araştırılmaya muhtaç olan mukavele dosyası Osmanlı resmi kayıtlarında mevcuttur¹⁴. Dervieu'nün Mısır'daki faaliyetleri hakkında kaynak ve tetkik eserleri çoğaltmak mümkündür. Ayrıca Mısır ekonomisi üzerine ise ziyadesiyle araştırma yapılmıştır. Ancak araştırmannın, olabildiğince Dervieu özelinde kaynak ve tetkik eserlerle sınırlandırılması uygun görülmüş muhtelif dillerdeki çalışmalar arasında kaynak tenkidinin yapılmasına gayret edilmiştir.

Edouard Andre Dervieu ve Kısa Yaşam Öyküsü

Mısır'ın kaderinde önemli rol oynayan Edouard Andre Dervieu'nün mensup olduğu Dervieu ailesinin menşei¹⁵ Rhone yakınlarında Lyon'a pek

¹¹ Antoine Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, Typographie de Gaittet, Paris 1865.

¹² IREMAM, Cote 8-657, Ninet, *Lettres D'Egypte 1879-1882*, Paris 1979.

¹³ ANF. (Des Archives Nationales de France), LH. 740/80, 1 Fevrier 1906.

¹⁴ BOA. HR. SYS. 942/3, 14 Eylül 1865-24 Kasım 1872.

¹⁵ Dervieu adının menşei Hervieux, Harvieu, Hervé isimlerinden gelmektedir ki bu da Celtique dilinden geldiğinin kanıtıdır. Celt-Breton deyiminde, bu kelimenin kökü Derf ya da Derv'den türemiştir. Dervieu ailesinin menşei hakkındaki bilgileri Paris'te Bibliotheque Sainte-Genieveve Kütüphanesinde bulunan bir yazma monografiden ayrıntılı olarak

de uzak olmayan bir mahalde yer alan Condrieu'ye dayanmaktadır. Ailenin ilk üyeleri hakkındaki bilgiler XIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Küçük bir Fransız burjuvazisi olarak ortaya çıkan bu aile Lyon şehrinin ıslahına yönelik yapmış oldukları faaliyetleri dolayısıyla soyluluk beratı elde etti. Elde ettiği soyluluk beratı sayesinde Lyon Asalet Meclisi'nde önemli toprak sahipleri arasında yerlerini aldılar. Burjuvazilikten soyluluğa geçiş yapan Dervieu ailesinin bu yeni soylu (*noblesse*) statüleri onların gelecekte düşüşlerine neden oldu. Devrim Fransası'nın olağanüstü anarşist ortamında aile fertlerinin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı ise hapse atıldı. Bundan sonra ailenin tek jenerasyonunu Marc Dervieu soyundan gelenler idame ettirebildi. Aile fertlerine karşı yapılan bu darbe onların soyluluktan burjuvaziliğe rücu etmelerine sebebiyet verdi. Edouard Dervieu'nün atalarından olan Etienne Bon Dervieu (Doğum, 21 Temmuz 1713, Condrieu) Lyon'da fabrika sahibi bir burjuvazi oldu¹⁶. Edouard Dervieu'nün büyük babası Henri Dervieu(4 Temmuz 1756) ise Etienne Bon'un dördüncü çocuğu olup ticaretle iştigal etmek üzere Marsilya'ya taşındı ve 1837'de burada öldü. Henri'nin üç oğlundan ikincisi ve Edouard Dervieu'nun babası olan Alexandre Robert (Doğum 19 Ekim 1794, Lyon; ölüm 19 Şubat 1868 Marsilya) ise babasının mesleğinin yanında siyaset, ticaret, askerlik, sanayi, madencilik gibi muhtelif mesleklere yönelerek önemli mevkilere yükseldi. Amcası Andre ile ortaklık kurarak Marsilya'da *Barry-Dervieu et Cie* adlı ticaret evini kurdu. Aynı zamanda Marsilya Ticaret Odası ve yerel meclis üyesi oldu. 1820'li yılların başında Marsilya'da hızla yayılan kolera salgınının ahaliyi kırdığı sırada bu hastalığı önlemek için göstermiş olduğu çaba ve gayretlerinden dolayı Marsilya yerel meclisinden nişan almıştır¹⁷.

Alexandre Robert Dervieu'nün en çok ilgilendiği ve üzerinde çalıştığı konulardan biri de Cezayir'in Fransızlar tarafından işgal edilmesinin ehemmiyeti üzerine oldu. Robert Dervieu, Osmanlı ordusunun en önemli zümresini oluşturan Yeniçeri Ocağı'nın ilgası (1826) ve akabinde patlak veren Rus Harbi'nden (1828-1829) hayli yıpranan Osmanlı Devleti'nin bu durumundan istifade edilmesi gerektiğine inanan burjuvaziden biridir. Hatta *Marsilya Ticaret Odası'nın Talebi Üzerine Cezayir Kolonisi Hakkında Araştırma Komisyonu'nun Bilgisine Sunulması Gerekenler* adında kaleme aldığı broşür Cezayir'in Fransız sömürgesi haline gelmesinde teşvik edici bir unsur olmuştur¹⁸. Bu eser Cezayir'de tüccar ve

---

öğrenebilmekteyiz. Bunun için bakınız. BGS (Bibliothèque Sainte-Genevieve), Cote BR 56664, Commandant Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise, La Famille Dervieu*, Macon 1907, s. 5-7.

¹⁶ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 30.

¹⁷ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 30.

¹⁸ Bu eser için bakınız. Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*'den naklen Claude Alexandre Robert Dervieu, *Observations présentées a la chambre de commerce de*

konsey başkanı Dervieu adıyla imzalanmıştır. Robert Dervieu, adı geçen araştırmasını yapmak üzere Cezayir’de bulunduğu sırada tüccarlığın yanı sıra Kef Oum Theboul ve Oran vilayeti şehri olan Gar Roban’da bulunan zengin kurşun yataklarını işletme imtiyazı aldı. Bu sayede Cezayir’in zengin maden yatakları hakkında bilgi toplayan Robert Dervieu, Cezayir’in Fransızlar tarafından kolonileştirilmesinin sıkı taraftarı oldu¹⁹. Robert Dervieu’nün 1821’de Henriette Roumieu ile evliliğinden altı çocuğu oldu. Bunlardan Edouard Andre Dervieu ve Andre Dervieu adlarındaki iki kardeş, sosyo-ekonomik ve mimarı yönden Osmanlı Mısırı’nın değişim ve dönüşüm sürecinde çok mühim yere sahip oldular.

Edouard Andre Dervieu, 3 Mart 1824 yılında Marsilya’da doğdu²⁰. Marsilya Belediyesi ölüm belgesi kayıtlarında ise doğum tarihi 17 Mart 1824 olarak gösterilmektedir²¹. Babası gibi genç yaşta ticaret ve madencilik mesleğiyle ilgilendi. Babasının mesleğiyle ilgilenmek üzere Cezayir, Oran’da bulunmasından dolayı bu limana düzenli olarak uğramaya başlayan Fransız vapur nakliyat şirketleri ile de sıkı münasebetler içerisinde oldu. 1843 yılında henüz 19 yaşındayken Bazin Kumpanyası’nın Oran acentesi oldu. 1831 yılında *Charles et Auguste Bazin et Cie.* adıyla bilinen Bazin Kumpanyası, Marsilya’da kurulan ilk özel Fransız vapur nakliyat şirketi idi. 1841 yılından itibaren Marsilya ile Oran arasında düzenli olarak seyrüseferde bulunmaya başlamıştı²². Edouard, bu kumpanyanın önemli bir liman kentindeki baş acenteliğini yaparak henüz emekleme aşamasında olan Fransız vapur nakliyat kumpanyaları için nitelikli ve aranan vasıflarda bir acente adayı oldu. 1848 yılında acentelikten ayrılarak daha kârlı bir iş olarak gördüğü babasının işlettiği Cezayir, Kefoum-Theboul’daki kurşun madenlerinin idaresini eline aldı. Ancak bu meslekte umduğu başarıyı yakalayamadı. Buradan fırsatlar diyarı olarak gördüğü Levan liman kentlerine yöneldi. 1851 yılında Pire’ye, 1853 yılında Beyrut’a, 1855 yılında ise uzun süre kalacağı İskenderiye’ye gitti.

Marseille, sur sa demande, pour servir au mémoire qu’elle doit adresser a la commission d’enquête sur la Colonie Algerie, Marseille, Olive 1823.

¹⁹ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d’une Famille Lyonnaise*, s. 37-38.

²⁰ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d’une Famille Lyonnaise*, s. 38.

²¹ ANF. (Des Archives Nationales de France), LH. 740/80, 1 Fevrier 1906.

²² Bazin Kumpanyası için bknz. ACCIM. L/19/49/1, Fonds Albert Bazin, Famille Bazin; ADBR Delta 9022, Compagnie Generale de Navigation a Vapeur Bazin, Leon Gay et Cie. Compte rendu de la Gerance, Exercice 1858, s. 3-4; IREMAM, Roland Caty-Eliane Richard-Pierre Echinard, *Les Patrons du Second Empire, Marseille*, Le Mans 1999, s. 66-67.

Edouard Dervieu'nün İskenderiye'ye Gelişi ve Mısır'ın Finansal Hayatında Yükselişi

Edouard'ın 1848'den 1851 yılına kadar babasının Cezayir'deki madencilik şirketinin başına geçmesiyle yaşadığı hayal kırıklığı onu yeni arayışlara yönlendirdi. Hayalinde her zaman Avrupalı büyük finans hanedanlarına dâhil olma fikri yatmaktaydı. Babasından gelecek olan mirası henüz billurlaşmamıştı, edindiği bu tecrübe ve sermaye hayalini kurduğu iş hanedanlığının oluşturulması için yetersizdi. Edouard, hayatını babası gibi, ekonomik sahadaki yükseliş yoluna adadı ve bunun için fırsatlar diyarı olan Akdeniz boyunca şansını yakalamak ve servetini oluşturmak üzere harekete geçti²³. Bu imkânı Mesajeri Maritim Kumpanyası(la Compagnie des Messageries Maritimes) sayesinde yakaladı. 1851 yılında Fransa'nın en büyük vapur nakliyat şirketi olan Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın Pire acentesi oldu. 1853'te aynı kumpanyanın Beyrut acenteliğine tayin edildi. 1855'te ise kariyerinin dönüm noktasını teşkil eden İskenderiye baş acenteliğine yükseldi²⁴. Fransızların Mısır siyasi ve sosyo-ekonomik hayatı üzerinde büyük bir sıçrama halinde olduğu bu süreçte Edouard, Fransız sömürgeciliğinin Mısır'da gelişmesi ve yayılması için önemli bir figür oldu²⁵. 1863'te Edouard'a takdim edilen *Legion d'Honneur* nişanında²⁶ *Fransız İskenderiye koloni eski vekili* diye söz edilmekteydi²⁷.

Henüz Batı iktisadi sarmalını hakiki manada çözümleyemeyen ya da anlamakta yetersiz kalan Mısır idarecileri Hidiv Said ve İsmail'in modern ülke oluşturma rüyalarının kanatlanmaya başladığı döneme tesadüf eden Edouard Dervieu, birçok Fransız ve yabancı burjuvazi gibi Mısır idaresinin bu zafiyetini önemli fırsatlara dönüştürmek için türlü yollara başvurmaktan çekinmedi. *Kurnaz ve çıkarıcı karakteriyle ön plana çıkan*²⁸ Edouard, Mesajeri acentesi olduğu sırada kurmuş olduğu münasebetler sayesinde tahayyül bile edemeyeceği başarılar ve fırsatlar elde etti. Modernleşme yolundaki Mısır idarecileri, ülkenin kaderini Edouard gibi bir avuç garp

²³ David S. Landes, *Bankers and Pasha. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Cambridge, Harvard University Press 1958, s. 103-104.

²⁴ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 38-39.

²⁵ *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Tome IX, Presses Universitaires de France, Paris 1962, s. 73-74.

²⁶ Fransız resmi kurumları tarafından Legion D'Honneur nişanları takdim edilirken, genellikle şahsın doğum yılı, eğer vefat etmişse ölüm tarihi, nerede doğduğu, hangi hizmetlerde bulunduğu, hangi şirketlerin sahibi olduğu gibi ayrıntılı belgeler de beraberinde dosyalanır ve Fransız milli arşivinde muhafaza edilirdi. Bu dosyalar ile ilgili müstakil olarak Legion d'honneur denilen bir fon bulunmaktadır.

²⁷ ANF. (Des Archives Nationales de France), LH. 740/80, 1 Fevrier 1906.

²⁸ IREMAM, Cote 8-23580, M. Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Française (1863-1879)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1933, s. 122-123; IREMAM, Cote 8-657, John Ninet, *Lettres D'Egypte 1879-1882*, Par Anouard Louca, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979, s. 16.

kurnazı Batılı burjuvaziye emanet ederek Mısır'ı içinden çıkılmaz bir serüvene sürüklediler. Edouard Dervieu, Mısır Hidivi Said Paşa ile dostluk kurarak Hidivin gönlüne ve aklına nüfuz etmeyi başardı. 1859 yılında Hidiv Said Paşa'nın kumandanı olan Esther Zoe Koenig Bey'in kızı ile evlenerek saraya daha da yakınlaştı²⁹.

Kızıldeniz'de vapur nakliyatının eksikliğini gören Edouard Dervieu, Hidiv'e Kızıl Deniz'deki bu taşımacılık boşluğunu doldurmak için bir an önce bir nakliyat kumpanyasının kurulması gerektiğini tavsiye eden birkaç kişiden biri oldu. Said Paşa, 1857 yılında Sultan Abdülmecid'e izafeten Mecidiye Kumpanyası (Commercial Navigation Company) adı ile anılacak olan vapur nakliyat şirketini kurdu. P. J. Vatikiotos, eserinde bu şirketin Mısır'a Avrupa etkisinin ilk açık sonuçlarından biri olduğunu belirtir. Mecidiye Kumpanyası, Kızıldeniz'deki limanlar, Hicaz ve Yemen sahilleri ile Musavva, Sevakin ve Kuseyr taraflarına ve Basra körfezine düzenli vapur seferleri yapmak üzere kuruldu. Bu kumpanya aynı zamanda seyahat konforunu arttırırken, mesafeleri kısaltacağı ve hac yolculuğunu kolaylaştıracağından Abdülmecid de böylesine hayır-hah bir teşebbüsün hayata geçmesine olumlu baktı. Adı geçen kumpanya, ticaretin gelişmesinin yanı sıra hacı adaylarının da kısa sürede konforlu ve güvenli bir şekilde hac seyahatlerini yapabilmelerine olanak tanıyacaktı³⁰.

Edouard Dervieu, Hidiv Said'in teşvik ve isteğiyle 1857'de Mesajeri Kumpanyası İskenderiye acenteliğini bırakarak Mecidiye Kumpanyası'nda önemli bir mevkide görev yaptı. Daha sonra ise Said Paşa'yı ikna ederek Mecidiye Kumpanyası'nın başına kardeşi Andre Dervieu**yü getirtmeye muvaffak oldu³¹. Edouard Dervieu, buharlı deniz nakliyat kumpanyalarından ziyade bankacılık, komisyonculuk, ziraat ve ticaret sektöründe nam saldı. Edouard, bu yükselişini şöyle ifade etti: *Mecidiye Kumpanyası yöneticiliğinin yanı sıra birçok küçük ticari ve endüstriyel işlerle ilgilendim bunların hepsi de iyi gitti*³².

Andre Dervieu, 1862 yılında Mısır'a yerleşerek kardeşi Edouard'ın kurduğu şirketlerde onun en büyük yardımcısı oldu. Edouard Andre Dervieu ve Andre Dervieu'nün ad benzerliğinden dolayı bazı tarihçilerin yanlışlığına düştüğü görülmektedir. Dervieu hakkında en mühim araştırmalardan birini yapan David Landes, *Bankers and Pasha*, adlı eserinde Mecidiye Kumpanyası'nın başına geçen kişi olarak Edouard

²⁹ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 39.

³⁰ Gülden Sarıyıldız, "Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, C. 9, İstanbul 2013, s. 19-20. (17-36)

* Edouard Andre Dervieu ve Kardeşi Andre Dervieu'nün isim karışıklığının önüne geçebilmek için bundan sonra Edouard Andre Dervieu için Edouard Dervieu, kardeşi için ise Andre Dervieu kullanılacaktır.

³¹ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 38.

³² Landes, *Bankers and Pasha*, s. 104.

Dervieu'yü göstermekte, hatta İskenderiye Ticaret Mahkemesi'ndeki hâkimlik görevini de ona izafe etmektedir. Hâlbuki bu üzerinde durulması gereken önemli bir yanılıdır³³. Dervieulerin Mısır'daki tüm faaliyetlerini Edouard Dervieu ve Andre Dervieu kardeşler birlikte idare etmişlerdir. Ghada Hashem Talhami, eserinde bu kardeşler hakkında: “İki kardeş, Edouard ve Andre, Mısır hükümeti ile çok fazla iş yaptılar, Edouard genellikle Hidiv'in resmi olmayan ekonomik danışmanı olarak görev yaptı.” demektedir³⁴.

Kardeş Andre, 1839'da Marsilya'da dünyaya geldi. O da ağabeyi gibi bankerlik, tüccarlık ve deniz nakliyat kumpanyası idareciliklerinde bulundu. Ağabeyi Edouard Dervieu'nün isteği üzerine 1862'de Mısır'a yerleşti ve onunla birlikte birçok şirket, ticarethane gibi alanlarda faaliyet gösterdi. Edouard Dervieu'nün hayali Mesajeri acenteliğinden ayrılarak yeni teşebbüslere girişmekti. Kardeşi Andre'ye yazdığı mektubunda şunları ifade etmekteydi. *Hayalim halen küçük bir servet edinir edinmez memleketime gitmek ve orada emekli olmak. Neyse ki Mesajeri Maritim Kumpanyası'ndan ayrıldığım için bir şikâyetim yok. Giriştiğim küçük işlerim iyi sonuçlar vermeye başladı ve kenara bir şeyler koymaya başladım*³⁵. Edouard Dervieu, küçük bir servet edindikten sonra ülkesine dönmeyi tasarlarken, elde ettiği fırsatlar onun olağanüstü mevkilere ve büyük bir sermayedar olmasına imkân tanıdı.

Andre Dervieu, Mısır'da Fransız kolonisinin en çok bilinen bir üyesi haline geldi. Koyu bir Fransız koloniciliği taraftarı olması, onun üç defa Fransız koloni üyeliğine seçilmesini sağladı. Andre'nin ticaret ve idarecilikteki tecrübesi itibarını kısa sürede yükseltti. O da kardeşi gibi Mısırlı tüccar ve sermayedarlar arasında tanınan bir sima haline geldi. İskenderiye Ticaret Mahkemesi'ne hâkim olarak tayin edildi. İskenderiye'deki hakimlik görevini mütemadiyen 5 yıldan fazla bir süre icra etti. Bunun yanında İskenderiye Fransız Ticaret Odası veznedarı ve daha sonra sekreteri oldu. Andre Dervieu, Mısır'da sosyo-kültürel ve dini aktivitelerde de bulundu. *La Société de bienfaisance* adlı misyoner

³³ Dervieu hakkında verilen bilgilerin yanlışlığını ancak Bibliotheque Sainte-Genevieve'deki kaynak eser ulaştıktan sonra fark ettik. Daha önce Landes'ten referans gösterdiğimiz ve hatalı olan bu bilgiyi maalesef çalışmamız olan *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 97-98'de verdik. Landes'i referans gösteren çoğu kaynakta yine aynı hatalı bilgiyi verdi. Bunun için bakınız. *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, s. 73-74. Ancak kardeşler üzerine verilen bilgilerin haricinde diğer verilen bilgiler doğru olduğundan Landes'in eserinden istifade etmeyi uygun gördük. David S. Landes, *Bankers and Pasha International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Cambridge, Harvard University Press 1958, s. 103-104.

³⁴ Ghada Hashem Talhami, *Egypt's Civilizing Mission: Khedive İsmail's Red Sea Province, 1865-1885*, Thesis, Ph D., University of Wisconsin, Chicago 1966, s. 191.

³⁵ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 102.

örgütünde başkan yardımcısı oldu³⁶. Andre Dervieu'nün İskenderiye'nin siyasi ve kültürel müesseselerinde bu derece öne çıkması tabiatıyla Edouard Dervieu'nün finans kariyerinin yükselmesindeki önemli engelleri ortadan kaldırdı.

Edouard Dervieu, 1 Aralık 1860 yılında 400.000 frank sermayeli *Edouard Dervieu et Cie* adıyla bilinen ev bankasını* kurdu. E. A. Gallo adında komisyonculuk yapan bir arkadaşını da şirketine ortak etti³⁷. O, 1 Aralık 1860 tarihinde Fransız İskenderiye elçisine yazdığı mektubunda ticaret evinin kurulmasından övgüyle söz etmekte ve şunları söylemekteydi: *İskenderiye'de özellikle banka ve komisyon işleriyle ilgilenen komandit ticaret şirketini kurduğumuzu söylemekten onur duyarım. Bu güne kadar edindiğimiz tecrübelerimiz ve birikimiz böyle bir şirketi kurmamıza olanak tanıdı. Şirketimizin adı Ed. Dervieu & Cie. 'dir*³⁸. Küçük bir işletme olarak açılan bu banka, Edouard için finans hanedanlığına açılan kapı oldu. O, henüz giriştiği bankacılık mesleğinde, sermayesinden daha önemli olan iki unsur sayesinde hızla yükseldi. Kardeşi Andre vasıtasıyla Mısır Ticaret Mahkemesi üyeleriyle³⁹ temin

³⁶ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 40.

* Batı ekonomisinin dünya üzerindeki yayılmacılığı öncelikle tüccar-banker-sanayici gibi çok yönlü mesleklerle işgal eden Edouard Dervieu ve Oppenheim gibi öncül küçük sermayeli müteşebbisler tarafından yapılmaktaydı. Büyük sermaye grupları bu küçük müteşebbis sınıflar tarafından kapitalizmin ancak belirli bir merhaleye ulaşmasından sonra o bölgeye gelmekteydi. Kapital yayılmacılığın ilk merhalesi olan Ticaret Evi (La Maison de Commerce), Ev Bankası (La Maison de Banque) gibi küçük-büyük ticari şirketler ve bankalar, Batılı büyük sermayedarların ve bankaların bir bölgeye kanalize edilmesini sağlayan keşif ve teşvik kolları mahiyetindedir. Bankacılık, ticaret, komisyonculuk, uzmanlık, danışmanlık gibi çok yönlü finansal aktivitelerin yapıldığı bu küçük ölçekli işletmeleri bir veya birkaç kelime ile tanımlamak ihtiva olarak imkânsız olduğundan Batılı literatürde verilen ifadenin karşılığını belirtmeyi uygun bulduk. Ethem Eldem bu kuruluşlar için, XIX. Yüzyıl ortasında özellikle Avrupa dışında banka kurmanın görece kolay bir iş olduğunu, bunun için bütün gereken bir avuç girişimci, mütevazi miktarda sermaye, finans çevreleriyle bir miktar ilişki ve yeterince politik destekten ibaret olduğunu belirtmekteydi. Eldem'in aslında banka olarak söz ettiği tam da erken dönem bankacılık evresi olan Ev Bankaları, ticaret evlerine işaret etmektedir. Ethem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev. Ayşe Berktaş)Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 11. Şevket Pamuk ise bu kuruluşları genel olarak ticari bankacılık şeklinde nitelendirmekte ve bu kuruluşlar için büyük bir hızla Osmanlı İmparatorluğu'nda aralarında rekabete tutuştuklarını, yerel müşterilerden mevduat toplayarak ticaret ve tarım için kredi verdiklerini belirtmektedir. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para'nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 240. Kapitalizmin dünya üzerinde ya da Osmanlı coğrafyasında yayılmasında keşif kolları misyonu gören ev bankaları ve ticaret evlerinin müstakil olarak araştırılması terimsel ve istilahi yönden sorunların ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

³⁷ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 105.

³⁸ ACCIM. L. 19/14/115, *Fonds Rocca Freres, Correspondance Passive pays Etrangers, Afrique, Egypte Ed. Dervieu et Cie*, Alexandrie le 1. Decembre 1860.

³⁹ Landes, Edouard Dervieu'nün İskenderiye Ticaret Mahkemesi'nde hakimlik yaptığını belirtmektedir. Halbuki daha önce geçtiği üzere İskenderiye Ticaret Mahkemesi'nde

ettiği münasebet ve Parisli bankacı Alfred Andre ile kurmuş olduğu arkadaşlık ona önemli kazanımlar sağladı⁴⁰. Edouard aynı zamanda Fransız Mısır Enstitüsü ve İskenderiye meclis üyesi oldu. Mısır'daki konjonktürel uygunluk ve Mısır Hidivi İsmail ile kurduğu dostluk onun finans sektöründe yükselmesini sağladı⁴¹.

Dervieu Bankası, Mısır'da pamuk ziraatının artışına bağlı olarak kuruluşundan 13 ay sonra sermayesini 1.000.000 franga yükseltti⁴². Mısır Hidivi Edouard'ı banka sermayesini 10 milyon franga yükseltmeye davet etti. Kendisi de 2.500.000 franklık sermaye ile *E. Dervieu et Cie.*'ye ortak ve hissedar oldu⁴³. Özerk bir ülke başkanının Dervieu bankasına hissedar olması bu bankaya Mısır ve Avrupa kredi çevrelerindeki tüm kapıları açtı. 5 yıl içerisinde *E. Dervieu et Cie.* Mısır'ın bütün finansal operasyonlarını gerçekleştirerek, adeta Mısır hazinesinin ortağı haline geldi. Devlet borçları, pamuk sulama kanallarının açılması, Süveyş Kanalı yükümlülükleri, Mısır hazinesi bonusu ve hazinesi gibi ülkenin tüm mali durumu ve yapısı bu bankanın bilgi ve denetimine sunuldu⁴⁴.

Andre Dervieu'nün idaresinde bulunan Mecidiye Kumpanyası, 4 Mayıs 1863 yılında 400.000 frank sermayeli Aziziye Mısıriyye Kumpanyası'na⁴⁵ (*d'Azizieh el Masrieh*) Batı'da bilinen bir diğer adı *Egyptian Steam Navigation Company*'e dönüştüğünde kurucu üyeleri 6'sı yerli 4'ü Avrupalı olmak üzere 10 kişiden oluşmaktaydı. Kumpanyanın yöneticileri ise Edouard Dervieu ve Henry Oppenheim idi. Dervieu yönetici olmasının yanı sıra şirketin büyük hissedarlarından birisiydi⁴⁶. Dervieu ile ortak hareket eden Henri Oppenheim, 1835 Frankfurt doğumlu Prusyalı bir Alman idi. Babası gibi denizcilik ve ticaret ile ilgilenmekteydi. Oppenheim'in Doğu Almanya'da bulunan üst düzey Yahudi tüccar ve müteşebbis ailelerle özellikle Rothschild ailesiyle sıkı münasebetleri vardı. Kırım Savaşı esnasında komuta ettiği babasının gemileriyle Levant limanlarına açıldı ve bu limanlardan temin ettiği emtia ile İngiliz ordularının ihaşesini temin etti. Bu esnada Levant limanları özellikle İskenderiye hakkında ziyadesiyle deneyim kazandı. Evvela İstanbul'da Alberti Pinto adında bir girişimci ile birlikte *Oppenheim and Co. of Paris*

---

hakimlik yapan kardeşi Andre Dervieu'dür. Bunun için bakınız. BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 40.

⁴⁰ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 105.

⁴¹ *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Tome IX, Janvier-Mars 1962, Presses Universitaires de France, Paris 1862, s. 74

⁴² Landes, *Bankers and Pasha*, s. 110.

⁴³ *La Revue de Paris*, Douzieme Année, Tome Sixieme, Bureaux de la Revue de Paris, 1905, s. 333.

⁴⁴ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d'une Famille Lyonnaise*, s. 38-39.

⁴⁵ Ghada Hashem Talhami, *Egypt's Civilizing Mission: Khedive İsmail's Red Sea Province, 1865-1885*, Thesis, Ph D., University of Wisconsin, Chicago 1966, s. 47.

⁴⁶ Antoine Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, Typographie de Gaittet, Paris 1865, s. 12.

ve *Alberti and Co of Constantinople* adlarında ticaret evlerini kurdu. 1862 yılından itibaren İskenderiye’de ticaret ve bankacılıkla meşgul olmayı seçti ve *Frühlen et Goschen* adlı bir şirket kurdu⁴⁷. Oppenheim İngiliz tabiiyeti altında faaliyet göstermekte, finansal operasyonlarını Londralı finans çevreleriyle beraber yapmaktaydı⁴⁸. Aynı zamanda İkisinin de İskenderiye’de büyük birer ticaret evleri bulunmaktaydı⁴⁹. Kumpanyanın diğer idarecileri ise Sakakini Freres, Şerif Paşa, Nubar Paşa, Ragıp Paşa ve Latif Paşa idi. Bunlar Mısır Hidiv yardımcısının amcası olan Halim Paşa’nın gözetim ve denetiminde olacaklardı. Kumpanyanın kuruluş amacı Akdeniz ile Nubya ve Sudan gibi Kızıl Deniz liman ve iskeleleri arasında emtia ve yolcu taşımacılığı yapmak üzere seyrüseferde bulunmaktı⁵⁰. Kumpanya mürettebatı Mısır’ın denizcilikten anlayan yerli denizcilerinden seçildi⁵¹. Kumpanyanın sermayesi kuruluşundan kısa bir süre sonra 800.000 Mısır lirasına yükseltildi. Hidiv Said tarafından 1857’de kurulmuş olan Mecidiye Kumpanyası’nın 8 adet vapuru Aziziye Kumpanyası’na devredilecek, buna karşılık Aziziye Kumpanyası yıllık sermayesinden % 6’lık bir bütçe ayırarak vapurların ücretini ödeyecekti⁵². Bu kumpanya Kızıl Deniz ve Akdeniz’de tekel oluşturan birçok Avrupalı şirkete rakip olarak görüldü.

Diğer yandan şirketin bu genişlemesi, kayda değer miktarda emtia taşımalarını sağlasa da bu durum önemli bir karışıklığa ve yasadışı taşımacılığa yol açtığından şirket idarecilerinin yetkilerinin daha fazla genişletmesine sebebiyet verdi. Kızıldeniz ve Nil boyunca yapılan sığır ithalatının sunduğu bol miktarda navlun ve Mısır hükümetinin sübvansiyon desteğine rağmen idarecilerin başarısızlığı, muhtemel yolsuzlukları dolayısıyla şirket hissedarlara ödeme yapmak bir yana önemli bir borç yükünün altına girdi. Aziziye Kumpanyası’nın borçlarına karşılık, Hidiv İsmail şirket idaresinin kamuoyunda tepki çeken daha büyük skandallara yol açmasından korkarak Aziziye Kumpanyası’nı

⁴⁷ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 111.

⁴⁸ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 119.

⁴⁹ Talhami, *Egypt’s Civilizing Mission: Khedive Ismail’s Red Sea Province*, s. 47-48.

⁵⁰ BOA. İ. MTZ. 20/808, 12 Ocak 1866.

⁵¹ IREMAM, Cote 8-23580, M. Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 115; 1857’de Mecidiye Kumpanyası adına üretilen Said ve Timsah adlı vapurlar 1886’da Dervieu’nün aracılığıyla Nicolas Paquet Vapur Kumpanyası’na satıldı. Süleyman Uygun, “Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 20, 2016, s. 142; Bernard Bernadac-Pierre Gallocher, *Histoire de la Compagnie de Navigation Paquet*, Marseille 1985, s. 21, Gülden Sarıyıldız eserinde Aziziye Kumpanyası’nın sermayesini 800.000 Mısır lirası olarak belirtmektedir. için ayrıca bkz. Sarıyıldız, “Mısır’da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası”, s. 26.

⁵² IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 113-114.

kamulaştırdı. Bu enkazın kötü şöhretini silmek için 1873'te Hidiviye Kumpanyası (*Compagnie Khédiviale*) adında yeni şirket kuruldu⁵³.

Üçüncü defa vapur nakliyat şirketinin kurulması, Mısır hazinesi için pahalıya mal oldu. Maliyesi zor durumda kalan Hidiv İsmail, yeni finans kaynakları aramaya yöneldi. Hidiv İsmail'in teşvikiyle Dervieu'nün ortağı olan Oppenheim'in öncülüğünde Fransız ve İngiliz kapitalistlerin ortaklığında Sudan ticaretinde tekel oluşturmak üzere *Egyptian Trading Company, Limited* adında bir şirket kuruldu. Bu şirket Kızıldeniz ve Yukarı Mısır arasındaki ticaretin gelişimini sağlayacak, diğer yandan Avrupa tüccarıyla Mısır çiftçileri ve üreticileri arasında doğrudan temas kurmasını engelleyecek, çiftçi, üretici ve tüccarlardan mevduat toplayacak, bunlara kredi tahsis edecekti⁵⁴. Kamu yararına gibi görünen bu oluşumda kredi talebinde bulunan çiftçiler ise Hidiv İsmail'in de hissedarı olduğu Dervieu Bankası menfaatine olacak şekilde yönlendirildi. Hidivin annesine Dervieu şirketinde, çocukları için de Aziziye Kumpanyası'nda fon tahsis edildi. Hidiv İsmail bu bilgiyi aşağıda adı geçen *La Société agricole* adlı ziraat şirketinin kurulması için projesini veren Antoine Lucovich adlı mühendise açıklamıştı⁵⁵. Zor durumda kalan Hidiv'in bu kararı yerel tüccar ve üreticilerin şiddetli tenkitlerine rağmen yürürlüğe konulmuş, bu ise Mısır havzasının tarım ve imalat sektörünü adı geçen şirketin inhisarına bırakmıştı.

Modern Mısır'da Pamuk Ziraatı ve Dervieu

Mısır maliyesi için asıl felaketli yıllar, Batı endüstrisinin ihtiyacına yönelik pamuk ekim alanlarının hızla artmasıyla başladı. Mısır hazinesi ve çiftçileri pamuk ziraatına bağlı olarak 1860-1866 yılları arasında altın çağını yaşasa da bu satvet ve şaşaa dönemi kısa sürdü. Bundan sonraki süreçte Batı sermayesine borçlanma ve bağımlılık süreci yaşandı. Avrupa'nın hammaddeye bilhassa pamuğa duyduğu ihtiyaç nedeniyle sulama sistemleri, demiryolları, şoseler ve limanlar kolonyalizmin ihtiyaç ve menfaatleri doğrultusunda hızlı bir şekilde geliştirildi. Mısır'ın özellikle 1860-1870 yılları arasında Avrupa'ya pamuk temin eden geniş bir tarım sahası haline gelmesinde Edouard Dervieu, Henri Oppenheim ve Sakakini adlarında üç kapitalist başat rol oynadı.

Aslında Nil nehri ve havzasında pamuk tarımı eski çağlardan beri yapılmaktaydı. Hatta pamuktan üretilmiş yerel kıyafetlere kutsal kitapların metinleri arasında bile rastlanılmaktadır. Öyle ki Antik dönemde Mısır'da üretilerek Hindistan ve Avrupa'ya gönderilen yünlü ve pamuklu kumaşlar

⁵³ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 116.

⁵⁴ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 116.

⁵⁵ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 12.

modern zamanlara oranla daha yüksek kalitedeydiler⁵⁶. Ortaçağ ve Yeniçağ'da da Mısır'da cüzi miktarda pamuk tarımının yapıldığı ve pamuklu kumaşların üretilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. XIV. ve XVI. yüzyıllarda Marsilya ve İtalya'dan İskenderiye'ye baharat, ıtriyat, zamk, safran gibi Doğu'ya ait değerli emtia almak için gelen tüccarlar, bu limandan yerli ve dışarıdan transit olarak gelen pamuk ve pamuk ipliği de ihraç etmişlerdir. Hatta bu pamuklular Avrupa'da *İskenderiye Kumaşları* olarak nam salmışlardır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İskenderiye'den özellikle Marsilya'ya ihraç edilen pamuklu kumaşların miktarında artış yaşanmıştır. 1711 yılında İskenderiye'den Marsilya'ya yapılan pamuk ihracatı 200.061 Mısır lirasıydı. Mısır'da pamuk tarımı ve pamuklu üretimi muhtelif metotlarla ve yöntemlerle eski çağlardan XIX. Yüzyıla kadar mütemediyen devam etti. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa döneminde ise geleneksel pamuk plantasyonunda radikal bir değişime gidildi⁵⁷.

Uzun süre New-York'ta ikamet etmiş olan Louis Jumel adlı yeni usul pamuk ziraatını çok iyi bilen bir Fransız 1820 yılında Kahire'ye gelip yerleşmiş ve burada sabık Dongola ve Senaar valisi Maho Bey Urfalı'nın konağının bahçesinde tesadüf etmiş olduğu iyi kalite pamuğun tohumlarını alarak bunun ziraatını yapmayı tasarlamıştır⁵⁸. Mevzubahis tohumları Maho Bey'e getiren ise Hindistan'dan gelen bir Türk derviş olduğu bilinmektedir. Maho Bey'in konak bahçesinde pamuğu gören Jumel, topladığı malumatla birlikte soluğu Mehmet Ali Paşa yanında almış ve onu çok fazla para kazanacağı vaadiyle pamuk tarımı üzerine cesaretlendirmiş ve teşvik etmiştir. Jumel, hemen Kahireli bir tüccarla ortaklık kurarak Hindistan'dan gelen bu tohumların yanı sıra Amerika'dan temin ettiği tohumları yetiştirmek için Matarieh adında küçük bir kasabada arazi satın almıştır. Buradan ürettiği üç balya (944 kantar) yüksek kaliteli pamuğu Marsilya ve Trieste'ye göndermiştir. Bu limanlarda ürün hemen kabul görünce Nil vadisindeki pamuk üretimi hızla artış göstermiştir. 1822'de 35.000 kantar, 1823'te 160.000 kantar(10.000 balya) pamuk adı geçen limanlara gönderilmiştir.⁵⁹ Jumel'in Hindistan ve Yeni Kıta'dan teminini sağladığı tohumlardan yetiştirdiği *makko pamuğu* adıyla literatüre geçen özel tür Mısır pamuğu⁶⁰, Marsilya ve Trieste limanlarında Jumel pamukları (*le coton Jumel*) olarak meşhur olmuşlardır⁶¹. Nil nehri ve kolları boyunca

⁵⁶ IREMAM, Cote F. 2181, Jacques Kassap, *Le Coton en Egypte*, Tome I, Aix-en-Provence 1925, s. 16-17.

⁵⁷ IREMAM, Cote F. 2181, Kassap, *Le Coton en Egypte*, s. 18-23.

⁵⁸ P. F. Bainer, *La Géographie appliquée a la Marine, au Commerce a L'Agriculture a L'Industrie et a la Statistique*, Paris 1877, s. 246.

⁵⁹ IREMAM, Cote F. 2181, Kassap, *Le Coton en Egypte*, s. 25- 26.

⁶⁰ Jacop van Klaveren, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar", (Çev. Ahmet Asker), *OTAM*, S. 28, 2010, s. 220. (215-243)

⁶¹ *Journal des Economistes*, 6. Série, Tome XXXIII, Janvier a Mars 1912, Paris 1912, s. 237.

uzanan havzada iskân eden fellahlar, antik dönemden beri zirai pratiğini yapmış oldukları pamuğun, Hindistan'dan ve Yeni kıttadan getirilen yeni tür tohumlarını Nil'in verimli topraklarına başarılı bir şekilde uyarlamayı bildiler.

Amerikan İç Savaşları(1861-1865) boyunca Batı endüstrisinin pamuğa olan ihtiyacının arttığı süreci, Edouard Dervieu fırsata dönüştürmeyi başardı. Pamuk fiyatlarının kısa süreliğine fahiş fiyatlara ulaşması Edouard, Oppenheim ve Mısır vali yardımcısı Nubar Paşa, Şerif Paşa, Ragıp Paşa ve Sadık Paşa gibi Mısır Hidivlerine yakın yerel kapitalist paşaların iştahını kabarttı. Sadık Paşa, düşük rütbeli bir memur iken kısa sürede kariyer basamaklarını tırmanarak, Mısır hıdivinin gözüne girmiş, 1868'de paşalık rütbesine yükseltilerek maliye bakanlığına tayin edilmiş 7 yıl bu görevde bulunmuştur⁶². 1860'lı yıllara kadar Nil havzasında yapılan pamuk ziraatı hükümet kontrolünde görevlilerin gözetiminde yapılmaktaydı. Nil nehri suyunu kural tanımaz fellahlara eşit bir şekilde dağıtmaya gayret gösteren sakiler/su nöbetçileri; açılan ark, kanal ve setlerle suyu nöbet usulüne göre tarım arazilerine dağıtmaktaydılar. Suyun ulaşmadığı iç bölgelerde ise sulamaya dayalı tarımın yapılması imkânsız hale geldiğinden doğaya bağlı geleneksel tarım yapılmaktaydı.

Dervieu, Lucovich ve Oppenheim gibi Batılı kapitalistler, modern tarım ile bu engellerin aşılabileceğini bildikleri için bu işi menfaat ve kazanca dönüştürmek istediler. Endüstriyel Devrim sonrası makina teknolojisindeki yeni gelişmelerle modern tarıma imkân tanıyan su pompalama makinaları, oluşturulacak kanallarla ve boru hatlarıyla istenilen bölgeye suyun naklini sağlayacağı için Nil havzasının verimli tarım arazilerindeki geleneksel tarımı, Batı endüstrisinin ihtiyacı doğrultusunda dönüşüme uğratabilecekti. Bu işte mahir olan Avusturya tabiiyetindeki Karadağlı mühendis Lucovich, tüm Nil havzasını sulayabilecek bir proje hazırlamış bunu Avusturya İskenderiye konsolosuna anlatmıştır. Projeyi çok mühim bulan konsolos, onu bir an önce Hidiv İsmail ile görüşmeye teşvik etti. Lucovich, bu projenin her aşamasını bizzat kaleme almış olduğu *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde izah etmişti. Lucovich'in eserinde bir Batılının Osmanlı toplumuna özellikle Mısır toplumuna bakış açışından izler de taşımaktaydı. Lucovich'in:

Modern bilimin kesin usullerle en kuru topraktan bile hasat alınma imkân tanıdığı ve her yanda toprakların tarıma açıldığı bir dönemde, Avrupa'nın birçok noktasında toprak ahaliyi beslemek için yetersiz kalırken, neden bu kadar verimli topraklar ekilmeden

⁶² *La Revue de Paris*, Douzieme Année, Tome 6, Bureux de la Revue de Paris, Paris 1905, s. 333-334.

duruyor. Medeniyet(Batılılar kastedilmekte) her yerdeyken, neden dünyanın en güzel ülkelerinde barbarlık hakim?⁶³

Şeklindeki ifadeleri onun Türk ve Müslüman toplumlara karşı bakışının tipik bir şarkiyatçının doğulu paradigmasından öteye geçmediğinin kanıtıydı. Lucovich, zaten Nil topraklarından söz ederken de *La terre promise* yani vadedilmiş topraklar ifadesini kullanmaktaydı. Sulama şirketi projesini Hidiv İsmail'e öneren Antoin Lucovich olduğu halde bu işten en fazla kazançlı çıkan Dervieu oldu. Dervieu, Hidiv adına Lucovich'i davet ederek onun sulama projesi hakkında bilgi aldı. Daha sonra yüksek rant sağlayacak böyle bir şirketin kurulması için tüm inisiyatifleri eline aldı. Bu mülakat esnasında almış olduğu proje evraklarıyla Hidiv nezdine gideceğini ve onu muhakkak ikna edeceğini Lucovich'e söyledi.⁶⁴

La Maison Edouard Dervieu Kumpanyası, iş ortağı olan Oppenheim'in de desteğiyle pamuk ziraatına yönelik sulama kanalları, arklar, boru hatları ve bunlarla taşınacak suyu temin edecek su pompalama makinalarına kadar tüm maslahatla meşgul olacak ziraat şirketinin (La Société agricole) kurulması için hemen teşebbüslerde bulundu. Hidiv İsmail nezdindeki iltimas ve itibarını kullanan Dervieu⁶⁵, hidivi bu yönde bir şirketin kurulması için ikna etmeye muvaffak oldu. Mali yönden zor durumda olan Hidiv İsmail, böyle bir şirketin hemen kurulması için gerekli emirleri verdi ve böylesine önemli bir şirketi devlet eliyle oluşturabilmek için etrafındaki kapitalist iş adamı dostlarına başvurdu. Ancak adı geçen banker-tüccarlar, türlü bahaneler ileri sürerek Mısır hükümetinin talebine karşı çekimser kaldılar. Hidiv İsmail, ülke dâhilindeki bankalardan kaynak bulmak istediğinde emirlerini Dervieu'ye yönlendirdi. Hidivin annesinin sadık bankacısı ise banka kasasını kolay kolay İsmail'e açmadı. Hidiv, mali sorun ile başa çıkmak için Avrupa finans çevrelerine yöneldi, bu maslahat için Lucovich'in yakın dostu M. Helouis görevlendirildi. Ancak Hidiv'in yardım talebi Paris çevrelerinde de pek kabul görmedi. Dervieu ve Oppenheim, bizzat istemedikleri sürece böylesine yüksek maliyet gerektiren bir şirketin devlet eliyle kurulmasının imkânsız olduğunu gayet iyi bilmekteydiler. Onlar büyük rant sağlayacak olan böyle bir şirketi kendi kontrol ve denetimlerinde devlet eliyle değil de bizzat kurmak gaye ve düşüncesindeydiler. Ne var ki adı geçen ziraat şirketi, Dervieu'nün girişimleriyle hisse çoğunluğu yakın çevresi banker ve tüccarlardan oluşan müteşebbislerden meydana gelen anonim bir şirket olarak kuruldu⁶⁶. Mısırlı yerel tüccar ve müteşebbisler ise bu hisselerin ancak %40'ına ortak

⁶³ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 5, 16.

⁶⁴ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 13, 16.

⁶⁵ *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, s. 74.

⁶⁶ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 118-119.

olabileceklerdi. Lucovich, *şirket hisselerinin Mısırlı yerel yatırımcılara %40'ını tahsis etmemiz bile büyük bir iyilikti* demektedir⁶⁷.

Hidiv İsmail'in 21 Temmuz 1863 tarihinde teknik sulama kanallarının inşasını onaylamasıyla ziraat şirketi kesin olarak kurulmuş oldu. Lucovich'in adamı Heluis devlet eliyle kurulması planlanan bu şirket için Paris finans çevrelerinde kredi ve destek bulamazken, Dervieu'nün girişimleri ile kurulan bu şirket için ilginç bir şekilde gerekli finans desteğini buldu. 2 Ağustos 1863 tarihinde Helouis çekmiş olduğu telgrafında Parisli finansör Colonel Kiss ile Maison Ed. Dervieu et Cie. ve Maison H. Oppenheim Neveu et Cie. arasında anlaşma için müspet karar aldığını bildirmekteydi⁶⁸. Henry Oppenheim ve Dervieu Bankası'nın temsilcisi A Gallo anlaşmayı imzalamak üzere Paris'e gittiler ve önemli meblağda kredi almayı başardılar. Hatta Kiss bu şirket için 500.000 Frank depozito vereceğini anlaşma şartlarına ekletmişti⁶⁹. Anlaşılan o ki Dervieu, önceden aldığı tedbirlerle, Hidive Paris'teki tüm kapıları kapattırmıştı.

Edouard Dervieu'nün önderliğinde Oppenheim, Hollanda Konsolosu M. Ruysenaers, Lucovich, Ross, Antoniadis, Biagini, Aidé, Georgala, Maximos, Sakakini gibi müteşebbislerin dâhil olduğu bu sulama şirketi (*La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*) Ekim 1863⁷⁰ yılında kuruldu. Dervieu'nün şirket için düşündüğü ad öncelikle *La Société Agricole Mécanique Égyptienne* iken Hidiv'in dış işleri sorumlusu bu adın *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte* şeklinde daha uygun görüleceğini söylemesi üzerine şirketin adı son haliyle kaldı. Şirkete kuruluş formunu veren Edouard Dervieu idi. M. Lucovich şirketin genel müfettişi ve yönetim konseyi başkanı oldu ve şirketin kâr payından %6 ve 4000 şirket hissesi aldı. Lucovich'in yanında şirketin üst düzey yönetiminde Helouis ve Aide bulunmaktaydı⁷¹. Lucovich, şirketin ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulacak fon için ilk etapta sermayenin %10'unun kâfi olacağını söylemesine rağmen Dervieu ve Oppenheim ikinci bir %10'un daha fona eklenmesinde ısrarcı oldular. Halbuki Lucovich'e göre fon için kesilmeye karar verilen ikinci %10'da biriken meblağ tamamen gereksiz ve atıl kalacaktı. Böylelikle şirketin verimliliği iki akıllı banker tarafından akıllıca manipüle edilecek, bunların özel operasyonları için önemli bir sermaye olacaktı. Böylece hisse başına düşen meblağ 4 lira olarak hesaplandı⁷².

Dervieu ve Oppenheim bu şirketin kurucularından oldukları halde sermayelerini kendi banka kasalarında tuttular, buna karşın şirketin kârının

⁶⁷ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 22-24, 28.

⁶⁸ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 24.

⁶⁹ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 23.

⁷⁰ Lucovich bu şirketin kuruluş tarihi 22 Temmuz 1864 olarak vermektedir. Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 16.

⁷¹ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 25.

⁷² Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 28.

%7'sini aldılar. Bu işten en çok zarar eden şirketin kuruluşunda önemli rol oynayan mühendis Lucovich oldu. Lucovich, Dervieu'nün bu şirketle gücüne güç kattığını belirtti. Dervieu, uzun vadede cari hesabında tuttuğu sermayeyi çiftçiler üzerinde kullandı. Muhtelif yöntemlerle çiftçileri kendi bankasına bağımlı kıldı⁷³. *La Société Agricole* sayesinde Dervieu Bankası'nın sermayesi hızla yükseldi. 1862'nin ilk 6 aylık döneminde bankanın net kârı %26 idi, daha sonra bu rakam %31,5'e yükseldi. Sermayesi ise 400.000 franktan, sırasıyla 1.000.000'a, 3.000.000'a ve nihayet Mısır hidivinin de hissedar olmasıyla 10.000.000 franga kadar yükselmiştir. O kadar ki *Edouard Dervieu et Cie.*'sına ait hisse senetleri Paris borsasında en fazla ilgi gören firmalar arasına girdi⁷⁴.

Dervieu aynı zamanda *Comptoir d'Escompte a Paris* gibi büyük finans kuruluşlarının Mısır hükümetine verdikleri yüksek meblağda krediler için de aracı, garantör ve kefil olmakta, bu şirketlerden de komisyon almaktaydı. Örneğin 1860 yılında adı geçen *Comptoir d'Escompte* şirketinin Mısır hükümeti için verdiği 21.000.000 frank kredi için aracı olmuş bundan epeyce komisyon bedeli almıştı⁷⁵.

Yerel yöneticiler bunca fırsatçı kapitalisti bir araya toplayan böyle bir şirketin kuruluşunu tehlikeli gördükleri için buna karşı çıktılar. Sığırların taşıdığı suyun yerini almak için makinalara ihtiyaç vardı. Uluslararası ticaret Mısırlı fellahları/çiftçileri bu yönde değişime zorlamaktaydı. Bu bağlamda *pamuk ziraatının temin ve terakkisi zımında*⁷⁶ çiftçilere her çeşit makine, özellikle *lokomobil* adı verilen su pompalarının tanıtılması için teşebbüslerde bulunuldu. İlk etapta kömür ile müteharrik 10 adet büyük su pompalama makinaları alındı. Pamuğun yetiştirme döneminde her makine için ortalama 2 ton civarında kömüre ihtiyaç duyulmaktaydı. Daha sonra lokomobil sayısı hızla çoğaldı. Su pompalama makinalarının düzenli olarak işleyebilmesi için tonlarca kömüre, birçok mühendis ve teknikere ihtiyaç vardı. Bundan kaynaklı düzenli olarak gider kalemi oluşmaktaydı. Bu ihtiyacın giderilmesi için Hidiv İsmail çiftçilere yeni bir su vergisi koyulmasına yönelik yasayı onayladı⁷⁷. Mısırlılar hayatlarında böyle makinalar görmemişlerdi. Bu makinaları *Edouard Dervieux et Cie, Oppenheim Neveu et Cie, Sakakini Freres* ve *Georgala* adlı şirketler ithal etmekteydi. Bu şirketlerin ise her biri daha fazla rant elde edebilmek için kendi aralarında rekabet halindeydi. Hidiv İsmail şirket namına pek bir şey araştırmıyor, yalnızca talep edilen meblağı bulabilmek için ekstradan vergiler koyuyordu. Kuzey Mısır'daki Şarkiye Eyaletinin her bir yöneticisinden bunun için 25.000 frank vergi tahsil edildi. Biriken meblağ

⁷³ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 118-119.

⁷⁴ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 110.

⁷⁵ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 123.

⁷⁶ BOA. BEO. 2654/199002, 30 Ağustos 1905.

⁷⁷ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 14.

ile çok sayıda sulama makinası alınabilecekken, bu makinalar Avrupa'daki piyasasından %50 daha fazla bedelle Mısırlılara satıldı. Mısır Hidivi, Dervieu et Cie., Oppenheim, Sakakini Freres, Ross, Georgala ve saire herkes fellahlara su pompalama makinası satıyordu. Fellahlar ise kendilerine dikte edilen bu makinaları fahiş fiyatlarla satın almak zorunda kalıyorlardı⁷⁸.

Lokomobil adı verilen su motorlarının büyük bir kısmı Dervieu'nün acentalığını yaptığı Mesajeri Maritim Kumpanyası'na ait 1853 yılında kurulan *Forges et Chantiers de le Méditerranée* adlı tersane ile İngiltere ve İskoçya'daki birkaç şantiyeye sipariş edildi⁷⁹. Üstelik bu lokomobiller gelişen makine teknolojisi karşısında demode kalmış elden çıkarılması gereken makinalardı. Çok zamanlı su pompalama makinaları bu demode makinalara göre oldukça yakıt tasarrufu sağlamaktaydı. Daha da önemlisi yüzyılın sonuna doğru sıvı yakıtla müteharrik olan su motorları da yeni yeni boy göstermeye başlamıştı. Dolayısıyla fellahların zor şartlar altında ağır vergilerle ödemek zorunda kaldıkları bu lokomobiller atıl duruma düşecek ve kısa bir süre sonra hurdaya çıkarılmak zorunda kalacaktı⁸⁰.

La Société Agricole su pompası makinaları satan ticaret şirketine dönüşmüştü. John Ninet tarım şirketi böyle kuruldu der ve özetle şunları ekler:

Büyük sermayedarlar tarafından kurulan şirket Dervieu, Oppenheim, Nubar ve diğer ortaklardan oluşmaktaydı. Bu büyük isimlerin üçü de egoist yapıda olup çok iyi manevra yapabilme kabiliyetine sahiptilerdi. Su pompalama makinalarından önce Mısır tarımı zaten inşaat kumpanyalarının istedikleri şekilde başkalaşmış idi. Dervieu ve Oppenheim adlı bu tefeciler, tüm ülke tarımından sorumlu Nubar Paşa ile bir anlaşma yaptılar. Mısır'da değişimi oldukça hızlandıran iyi bir pazarlıktı bu. Varılan sözleşmede söz konusu şirket olabildiğince devasa bir rant elde etti. Adı geçen banker ve sanayiciler su motorları almak için milyonlarca frank ile Mısır iflasının arifesinde Avrupa'ya gittiler. Bu beyler daha sonra oyundan çıktılar, Mısır hükümeti talihsiz bir şekilde tek başına kaldı. Bu işte suç ortağı oldu. Uzun bir direniş ve binlerce sahte iddiadan sonra Mısır Hidivi, milyonlarca kombinasyonu olan zavallı fellahların cebinden çıkacak olan bu anlaşmayı imzalamak ve taraflarına ilgili ödemeyi yapmak zorunda kaldı. Uzun bir

⁷⁸ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 33, 40.

⁷⁹ Adı geçen tersane için bakınız. AFL. 1997 002 5199, *Assemblée Generale du 28 Mai 1853*, s. 13; IREMAM, Jean Marie Tripodi, *La Compagnie de Navigation des Messageries Maritimes et les Chantiers de Constructions Naval de la Ciotat 1852-1916*, Memoire d'Histoire Contemporaine, Université de Provence, Aix en Provence 1981, s. 32; IREMAM. Olivier Raveux, *Une Histoire Méditerranéenne la Métallurgie et la Construction Mécanique a Marseille au XIXeme Siecle*, V. II, These de Doctorant, Université de Provence (Aix Marseille I), Marsielle 1996, s. 318, 410.

⁸⁰ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 40.

direnişten sonra Mısır Hidivi bu müteşebbislerin çıkarına olacak şekilde ödemeği kabul etti. Milyonlarca frank zavallı fellahların cebinden çıktı⁸¹.

Fellahları kıraç topraklarda endüstriyel tarıma alıştırın ziraat şirketi, su vanalarının kontrolünü de elinde tutmaktaydı. La Societe Agricole, Hidiv nezdindeki nüfuzunu kullanarak, kendi dışında kurulmak istenen tüm sulama şirketi teşebbüslerini engellemekte, Mısır tarımı üzerinde büyük bir tahakküm oluşturmaktaydı. *La Maison Barrani Freres*, adlı şirket Zagazig ve Mansourah vilayetlerinde sulama imtiyazı almak için başvurduğunda, Mısır hükümeti tarafından La Société Agricole'dan müsaade alması gerektiği bildirilmişti⁸².

Fellahların sudan mahrum bırakılma tehdidi altında ucuza satmak zorunda kaldıkları pamuklar⁸³ Dervieu ve Oppenheim gibi aracı tüccar, banker ve müteşebbis sınıfın elinde muazzam bir ranta dönüşmekte, bir ayağı yönetim ve finans sektöründe, diğer ayağı ticaret ve tarımda olan bu kişiler Mısır üzerinde büyük bir inhisar oluşturmaktaydılar. Çok sayıda İngiliz ve Amerikan istatistikçi 1863-1875 yıllarında Süveyş Kanalı'nın tamamlanması esnasında Kahire'den İskenderiye'ye kadar olan sahadaki dönüşüm sürecini inanılmaz bulmaktaydı. 8.400 mil uzunluğu olan 112 kanala bu süreçte 44.000 mil daha eklendi. Kahire'den İsmail'e kadar uzanan büyük sulama kanalının uzunluğu 218 kilometreye ulaştı. Yalnızca bu kanalın maliyeti 50 milyon frank idi. 1867'de 100.000 işçinin yoğun çalışmasıyla ancak 1870'te tamamlanan İbrahim Kanalı ise o tarihte açılan dünyadaki en büyük sulama kanalıydı. 268 kilometre uzunluğunda 14,05 metre genişliğinde olan bu kanal ve kolları yukarı Mısır'da 350.000 hektarlık bir araziye sulamaktaydı⁸⁴. Devasa büyüklükteki pamuk tarlaları hasat mevsiminde Nil havzasını olduğu gibi beyaza bürüyen bulut kümelerini andırmaktaydı. 1863-1865 yılları arasında iki pamuk sezonunda Avrupa'ya ihraç edilen pamuk 1 milyar frangı bulmuştu. Amerikan iç savaşlarına bağlı olarak yükselen pamuk fiyatları Mısır ekonomisine ve toplumuna geçici bir refah dönemi sağladı⁸⁵.

Hidiv İsmail'in lüks ve gösterişe olan düşkünlüğü ve para kazanma hırısı, menfaatperest Dervieu ve Oppenheim gibi Batılı burjuvazinin kontrolünde bütün Mısır tarımını ve ekonomisini Batı sermayesine ve

⁸¹ IREMAM, Cote 8-657, John Ninet, *Lettres D'Egypte 1879-1882*, Par Anouard Louca, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979, s. 16; IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 122-123.

⁸² Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, s. 34.

⁸³ Klaveren, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar", s. 232.

⁸⁴ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 124.

⁸⁵ *Histoire Financiere de l'Egypte Depuis Said Pacha 1854-1876*, Guillaumin et Cie, Paris 1878, s. 25.

endüstrisine bağımlı hale getirdi. 1820'den itibaren düzenli olarak yapılmaya başlanılan pamuk tarımı tabloda görüldüğü üzere özellikle 1860-1870 arasında, ülkenin kaderine etki eden adı geçen iki banker-tüccarın teşvikiyle, inanılmaz miktarda artmıştır.

Mısır'ın Pamuk Rekoltesi ve Fiyatı (1820-1876)

Yıllar	Kantar	Kantar fiyatı Kuruş	Yıllar	Kantar	Kantar fiyat kuruş
1820	5	--	1849	257.510	200
1821	944	320	1850	364.816	235
1822	35.108	310	1851	384.436	175
1823	159.426	340	1852	670.129	205
1824	228.078	340	1853	477.390	200
1825	219.312	260	1854	477.905	180
1826	216.181	260	1855	520.886	186
1827	159.642	260	1856	539.885	215
1828	59.255	260	1857	490.960	325
1829	104.920	240	1858	519.537	255
1830	213.285	240	1859	502.605	240
1831	186.675	210	1860	501.415	245
1832	136.127	300	1861	596.200	280
1833	56.067	500	1862	721.052	480
1834	143.892	615	1863	1.181.888	765
1835	213.604	505	1864	1.718.791	890
1836	243.230	370	1865	2.001.169	680
1837	315.470	360	1866	1.288.762	705
1838	238.833	300	1867	1.260.946	450
1839	134.097	365	1868	1.253.455	380
1840	159.301	260	1869	1.286.714	460
1841	193.507	265	1870	1.351.797	390
1842	211.030	200	1871	1.966.215	315
1843	261.064	155	1872	2.108.500	420
1844	153.363	360	1873	2.013.433	371
1845	344.955	120	1874	2.575.648	323
1846	202.040	205	1875	2.206.443	299
1847	257.492	200	1876	3.007.719	377
1848	119.965	145			

Kaynak: IREMAM, Cote F. 2181, Kassap, *Le Coton en Egypte*, s. 28, 32, 52.

M. Fowler bu kanallar sayesinde Mısır çöllerindeki ahalinin kazancınının 1.373.000 lira olduğunu, yıllık rekoltenin 11.000.000 sterline yükseldiği, bunun 1.400.000 sterlinin rant olarak kayda geçtiğini belirtmektedir⁸⁶. Bu kanallar sayesinde pamuk tarımının yanında şeker endüstrisi için önemli bir değere sahip şeker kamışı da bu arazilerde yetiştirilmeye başlanmıştı. Dervieu'nün kayınpederi Koenig %30'luk bir kârdan sonra *La Société Agricole* adlı ziraat şirketindeki hisselerini

⁸⁶ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 125.

Dervieu'ye devretti. Koenig Bey, Dervieu adına muhtelif hidrolik şirketlerinin Mısır'daki çalışmaları hakkında Hidiv'e malumat verme fırsatı bulmuş ve Mısır tarımı için bu şirketlerin ehemmiyetine dair onu ikna etmişti. Dolayısıyla Dervieu'nün Mısır'da finans imparatorluğunu oluşturmasında Mısır hidivleriyle sıkı münasebet içerisine girerek onlar nezdinde nüfuz sahibi olmasında kayınpederi önemli bir yere sahipti. *La Société Agricole*'nin proje tasarımcısı Lucovich, açılan kanallar, lokomobiller sayesinde sulanabilir tarım arazilerinin 1.600.000 hektardan 4.600.000 hektara yükseldiğini ve bu verimli arazilerde çalışan fellahların sayısının 13 milyon civarında olduğunu belirtmektedir⁸⁷.

Üretimdeki olağanüstü artış İskenderiye limanını Avrupa metropollerinin başlıca ihracat limanı haline getirdi. İhraç ürünlerinin büyük bir kısmı pamuk olmakla beraber tahıl ve şeker gibi endüstriyel ürünler de ihraç kalemleri arasında yer almaktaydı. Britanya ve Fransa'nın denizlerdeki en büyük iki temsilcisi olan İngiliz Peninsular & Oriental ve Fransız Mesajeri Maritim vapurları bu limanda kıyısıya rekabet içerisinde seyrüseferlerini yapmaktaydılar. 1860 yılında 268.893.302 kuruş olan İskenderiye ihracatı 1864'te 1.380.554.083 kuruşa yükseldi, bu tarihten sonra ise 1872 yılına kadar genellikle 1.000.000 frangın üzerinde seyretti⁸⁸.

Mısır hidivlerinin ve idarecilerinin olağanüstü harcamalarının temel güvencesi şüphesiz çok yüksek beklenti ve umutlarla tüm Nil havzasında endüstriyel tarıma dayalı olarak yapılan pamuk ziraatıydı. Hakeza Süveyş kanalı gümrük tarifelerinden ve hisselerinden gelmesi planlanan önemli gelirlerdi. Ancak bu planların hiç biri gerçekleşmedi. Sulama sistemleriyle Nil havzasında pamuk ekim sahası hızla genişlerken Mısır vadisinde şaşırtıcı ancak geçici bir refah artışı yaşandı. Bu geçici refahın etkisiyle elde edilen gelirler ve krediler bonkörce ve hoyratça kullanıldı. Birçok alanda yapılan lüzumsuz ve şekli yatırımların biri diğerini izledi. İnşaat alanında yapılan yatırımlar, sadece su kanallarının yapımıyla sınırlı kalmadı. Süveyş Kanalı'nın inşa sürecinde yapılan pek çok yatırım Mısır hükümetini ve toplumunu büyük bir borç yükünün altına soktu. Bu süreçlerde Dervieu gibi tüccar-bankerler hep ön saflarda yer aldı.

Süveyş Kanalı ve Dervieu

Akdeniz ticareti ve Mısır tarihi açısından XIX. yüzyılın en büyük hadiselerinden biri şüphesiz Süveyş Kanalı'nın 17 Kasım 1869 tarihinde açılmasıydı. Bu yüzyılda Akdeniz üzerinde doruğa ulaşan İngiliz-Fransız rekabeti Süveyş Kanalı'nın açılış sürecinde de kendini gösterdi. Mısır firavunları döneminden beri düşünülen bu kanalın inşası Fransız mimar ve mühendis Ferdinand de Lesseps'e nasip oldu. Böylesine mühim bir kanalın

⁸⁷ Lucovich, *La Société Agricole et Industrielle d'Égypte*, s. 4.

⁸⁸ *L'Emprunt Égyptien*, Amyot Editeur, Paris, 1873, s. 14-15.

maliyeti tahmini 200 milyon frank olarak hesaplandı. Şirketin kurulması için hisse başına 500'er frank toplanması planlandı⁸⁹.

Lesseps Kasım 1858'de Avrupa'da kanal hisselerini satışa çıkardı. İngilizler kanal projesine kuşkuyla baktıkları gibi *La Compagnie Universelle du Canal de Suez* hisselerinin alımında da isteksiz davrandılar. Şirket hissesinin 207.000'ini Fransızlar alarak şirketin yarısından fazlasına ortak oldular. İngilizlerden beklenen desteği göremeyen şirket, hisselerinin önemli bir kısmını satamadı. Bunun üzerine Hidiv Said devreye girerek şirketin ilk etapta 64.000, hemen ardından ise 176.602 hissesini 88.301.000 franga satın aldı⁹⁰. Lakin Süveyş ve sulama kanalları inşası süresince alınan avanslar ve krediler birbirini izledi. Kanalın inşası esnasında Mısır hükümeti ile kanal kumpanyası arasında yapılan anlaşmada 13 Temmuz 1863 tarihinde başlamak ve Temmuz 1865'te bitmek kaydıyla E. Dervieu et Cie. ve H. Oppenheim neveu et Cie. ticaret şirketleri Mısır hükümeti için 37.916.280,29 Türk lirası krediyi Süveyş Kanal Kumpanyası'na tahsis etmişti⁹¹.

Dervieu aynı zamanda kanal inşası için materyal temin eden tedarikçiler arasında bulunuyordu. Modernleşme yönünden Hidiv Said'den daha hırslı olan Hidiv İsmail döneminde Mısır belki de tarih boyunca yaşamadığı değişimleri gördü. Süveyş Kanalı'nın açılış süreci, yeni inşa edilen limanlar, deniz fenerleri, telgraf hatları (yalnızca Sudan hattı 3.943 kilometre idi), demiryolları, köprü ve kasırlar(örneğin iki adet mobil köprü Mahmudiye kanalı üzerinde, iki adet İsmail kanalı üzerinde Kahire'de, bir adet Nil ve Gisé üzerindeki bunların uzunluğu 180 metre idi, yapımı 1872'de tamamlandı⁹²) gibi lüks hayatın ve kolonyalizmin ihtiyaçları doğrultusunda muhtelif inşa ve imar faaliyetleri gerçekleşti. Hidiv İsmail döneminde Mısır'da yaşanan hızlı ve kontrolsüz değişim aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁸⁹ *Actes de Constitufs de la Compagnie Universelle du Canal du Suez*, Editeur Henri Plon, Paris 1866, s. 6-10; Bertrand Alphonse-Ferrier Emile, *Ferdinand de Lesseps: Sa Vie, Son Oeuvre*, Editeurs G. Charpentiers, Paris 1887, s. 15-16.

⁹⁰ Colonel Stokes and Mr. Rivers Wilson to M. de Lesseps, Paris le 2 Janvier 1877, No 63 Inclosure 2, *A&P Record, Correspondence Respecting the Affairs of the Suez Canal Commercial*, No 14, 1876, Printed by Harrison and Sons London 1877; *Lettres Journal et Documents Pour Servier a l'Histoire du Canal de Suez, Quatrieme Serie*, Paris 1879, s. 298-299.

⁹¹ Bu anlaşma metni için bakınız. *Letteres Journal et Documents Pour Servier a l'Histoire du Canal de Suez, Quatrieme Serie*, Paris 1879, s. 298-299.

⁹² *L'Emprunt Egyptien*, Amyot Editeur, Paris, 1873, s. 7.

Hidiv İsmail Dönemi'nde(1863-1895) Mısır'da Yaşanan Değişim (1862, 1879)⁹³

	1862 İsmail'in yükseliş yılları	1879 İsmail'in saltanatı dönemi
Nüfus	4.833.000	5.518.000
Tarım yapılan arazi Feddan ⁹⁴	4.052.000	5.425.000
İhracat rakamı (Paund)	1.991.000	5.410.000
İthalat rakamı (Paund)	4.454.000	13.810.000
Hazine geliri (Paund)	4.930.000	8.562.000
Kamu borcu (Paund)	3.300.000	98.540.000
Okul sayısı	185	4.817
Demiryolu (mil)	275	1.185
Kanal (mil)	44.000	52.400
Telgraf hattı (mil)	530	5.820

Ayrıca Nil kıyısı boyunca Kahire ve El Gazireh'te Hidiv İsmail'in inşa ettirmiş olduğu saray, bahçe ve parklar şairlerin buluşma mekânları haline gelmekte, şairlere ilham kaynağı olmaktaydı. Dar ve karanlık sokakların yerini Batı tarzı aydınlatılmış geniş sokaklar ve meydanlar almaya başladı. Hidiv İsmail tüm bu inşa ve imar faaliyetlerinden dolayı Batı ötekileştirmesinin baskısı altında şarklı bir yöneticinin tipik bir halet-i ruhiyesini yansıtan şu ifadelerle bu durumu izah etmekteydi. “*Mısır bundan böyle Afrika değildir, Avrupa'nın bir parçasıdır*”⁹⁵. Bu nedenle Hidiv İsmail, bir yandan Modern Mısır'ın kurucusu, diğer yandan ise tüketimi arttıran, saraylar inşa eden, Mısır'ı borç batağına ve felakete sürükleyen, Fransız ve İngiliz nüfuzunun artmasına kayıtsız kalan bir idareci olarak nitelendirildi.

Ancak bu kontrolsüz büyümenin ve değişimin ağır bir maliyeti oldu. Henüz Süveyş kanalı tamamlanmadan Mısır'ın mali durumu endişe verici bir şekilde kötüleşmeye başladı⁹⁶. Nil havzası boyunca uzanan verimli sahrayı hasat mevsiminde beyaz bulut kümelerine çeviren pamuk arazilerindeki bu silüet 1864 sonbaharından itibaren puslu ve gri bulutlara dönmeye başladı. Amerikan İç Savaşları'nın sona ermesiyle pamuğa yönelik Batı ilgisi azalmaya başladı. Bununla birlikte pamuk fiyatları Dervieu ve Oppenheim gibi bir takım Batılı burjuvazinin danışıklı olarak inhisarında, bilhassa Britanya olmak üzere Avrupa'ya bağımlı hale geldi.

⁹³ Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, E. J. Brill, Leiden 1980, s. 113.

⁹⁴ 1 feddan= 0.42 hektar=4.200 metrekare.

⁹⁵ İREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 122-123, 125.

⁹⁶ *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, Tome IX, Janvier-Mars 1962, Presses Universitaires de France, Paris 1862, s. 74.

Daha da kötüsü dünya pamuk ticaretini tekelinde bulunduran Britanya'nın pamuk ithalatı dünya pazarındaki daralmadan dolayı yarıdan fazla düşüş gösterdi. Zaten 1862 yılında olağanüstü bir şekilde yükselen pamuk fiyatları tamamen spekülasyonu⁹⁷. Dervieu ve Oppenheim gibi banker-tüccarlar bu olumsuz gidişatın farkındaydı, onlar sadece çıkar ve menfaatleri icabı az zamanda olabildiğince sermaye ve banka mevduatlarını arttırmak niyet ve emelindeydiler. Lakin Mısır hidivi ve yöneticileri bu felaketi öngörmekten uzaktı. Döneminin ham petrolü niteliğinde olan Pamuğun kantar fiyatının 890 kuruştan 299 kuruşa kadar düşmesi Hidiv İsmail'i büyük panik ve karamsarlığa sürükledi. Dervieu ve Oppenheim gibi Batılı kapitalist gruplar bu olumsuz durumu da lehlerine çevirmeyi bildiler. Likiditeye ihtiyaç duyulduğu bir dönemde bunların da dâhil olduğu birkaç Batılı kapitalistin tavsiyesiyle Mısır'ın tüm menkul kıymetleri tek bir menkul kıymetler sandığı altında toplandı. Bu sandığın ipotek edilmesi karşılığında Batılı finans şirketleri kredi kapılarını Mısır hükümetine rahatlıkla açabilecekti. Dervieu, Mısır'ın menkul kıymetlerdeki bu değerli hazinelerini Avrupa'ya pazarlamak için, ortaklık kurduğu Mazeau'nun da bünyesinde bulunduğu bir finans şirketini 16 Mart 1870 tarihinde kurdu. Bu anonim şirketin önemli bir şubesi 27 Ocak 1872 yılında Paris'te açıldı. Şirketin amacı Mısır devleti menkul kıymetlerini ipotek altına almak, yüksek faizle mevduat vermek, ciro işlemleriyle devredilebilir kayıtlı tahvilleri ihraç etmek ve sairinden ibaretti. Şirketin İskenderiye ve Kahire'de de şubeleri bulunuyordu. Sermayesi 2.250.000 frank idi. Mazeau ve Dervieu'nün bu anonim şirkette göstermelik olarak 40 adet hissesi bulunuyordu⁹⁸, ancak bunlar şirkette etkin bir konuma sahipti.

1862'den 1873'e 11 yıl boyunca Mısırlı idareciler, 8 defa yüksek meblağlarda borçlanmak zorunda kaldılar. Mısır hükümetinin borçları Said Paşa öldüğü sırada 367.000.000 frank idi. Bu borcun 88.821.000 frangı Süveyş Kanal Kumpanyası'nın 177.642 adet hissesi için yapılmıştı. Hidiv İsmail döneminde ise bu borç 2.250.000.000 franga kimi araştırmacılara göre ise 2.500.000 franga (100 milyon sterline) yükselmiştir.⁹⁹ Hidiv İsmail'in aldığı bu borçların 153 sayfadan oluşan mukavele dosyası Osmanlı resmi kayıtlarında mevcuttur¹⁰⁰. Kredi ve likiditeye ihtiyacın hat safhaya ulaştığı mali kriz sürecinde fahiş faiz oranlarıyla Mısır hükümetine borç vermeye can atan yabancı iş adamları ve bankacılar Mısır'a sel gibi

⁹⁷ Landes, *Bankers and Pasha*, s. 125.

⁹⁸ IREMAM, Cote 8-13340, Samir Saul, *La France et l'Egypte de 1882 a 1914, intérêts économiques et implications politiques*, Ministère de l'Economie, des Finances et de l'Industrie, Paris 1997, s. 56-57.

⁹⁹ IREMAM, Cote 8-23580, Sabry, *Empire Egyptien sous Ismail*, s. 106-108; Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri 1854-1882)*, Pamukkale Üniversitesi, SBE. Doktora Tezi, Denizli 2011, s. 297.

¹⁰⁰ BOA. HR. SYS. 942/3, 14 Eylül 1865-24 Kasım 1872.

aktı.¹⁰¹ Başta Dervieu ve Oppenheim gibi işadamlarından dolandırıcılara kadar bir dizi tefecinin son derece doyurucu kârlar karşılığında tahsis ettiği krediler Mısır'ı iflasın eşiğine getirdi. Dervieu'nün ortağı Oppenheim aynı zamanda İsmail Paşa, döneminde Mısır'a yüksek faizle ilk kredi veren kişidir¹⁰². Oppenheim şirketi, Mısır hükümetine 1864 yılında 4.864.063 sterlin (geri dönüşü 9.304.000), 1868 yılında 7.193.334 sterlin (geri dönüş 28.599.129), 1873 yılında 19.973.658 sterlin (geri dönüş 76.970.150) kredi tahsis etmiştir¹⁰³. Dikkati çeken husus ise krizin derinleşmesiyle faizlerin hızlı bir şekilde yükselmesiydi. Jacques Thobie, Fransızların nüfuz sahibi yüksek bankerler olarak Mısır sahnesine çıkmalarının, Dervieu ve onunla ortak hareket eden Oppenheim ve Frühling et Goschen vasıtayla olduğunu belirtir¹⁰⁴. Dervieu'nün uluslararası finans çevreleriyle kurduğu sağlam münasebetler sayesinde Osmanlı Bankası (Banque Imperiale Ottomane), 1867'de İskenderiye'deki ilk şubelerini açarken, *La Société Générale, le Comptoir d'Escopte de Paris, La Banque de Paris et des Pays-Bas (Paribas), Le Crédit Lyonnais* adlı bankalar 1875 yılında, hemen sonrasında *le Credit Foncier*, İskenderiye'deki ilk şubelerini açtılar. Bunun yanında 1856'da Mısır Bankası (Banque of Egypt), 1864'te *l'Anglo-Egyptian Bank*, 1869'da *La Banque Austro-Egyptienne*, 1870'te *La Banque Franco-Egyptienne* gibi büyük bankaların yanında *La Maison Delort et Saures* adlı İspanyol bankası, 1 Ocak 1882'de *Banque Saures Freres*, 1876'da İspanyol-İtalyan ortaklığında *J. N. Mosseri Fils & Cie.* gibi yabancı ticari şirketler Mısır dahilinde küçük ölçekli ev bankaları kurarak¹⁰⁵ iflas arifesindeki Mısır yönetimine, çiftçi ve tüccarlarına yüksek oranlarda faizle kredi tahsis edebilmek için kıyasıya rekabet içerisine girdiler¹⁰⁶.

Para trafiğinin had safhaya ulaştığı bu olağanüstü kriz döneminde Dervieu ve Oppenheim gibi banker-tüccarlar hızlı bir şekilde kâr elde edebilmek için sürekli farklı mesleklere ve yatırımlara yönelmekteydiler. Bu ikilinin girişimleri neticesinde 1870'lerden itibaren yukarıda adı geçen çok sayıda özel banka Mısır'da çığ gibi büyüdü. Dervieu ve Oppenheim tahıl, pamuk ve şeker ticaretinden denizcilik acenteliği ve bankacılık gibi

¹⁰¹ Akalın, *Süveyş Kanalı*, s. 300.

¹⁰² Joseph Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy the late Nineteenth-Centur Middle East*, The Faculty of the Division of the Humanities in Candidacy fort he Degree of Doctor of Philosop, The University of Chicago, Chicago 2013, s. 93.

¹⁰³ Akalın, *Süveyş Kanalı*, s. 307.

¹⁰⁴ IREMAM, Cote 8-11589, Jacques Thobie, *La France et l'Est Méditerranéen Depuis 1850, Economie/Finance/Diplomati*, Edition Isis İstanbul, 1993, s. 22.

¹⁰⁵ IREMAM, Cote 8-13340, Saul, *La France et l'Egypte de 1882 a 1914*, s. 6-8.

¹⁰⁶ IREMAM, Cote 8-11589, Thobie, *La France et l'Est Méditerranéen Depuis 1850*, s. 22; Abdel Aziz Ezzel Arab, *Nineteenth Century Expressions of Economic Nationalism in Egypt*, A Thesis Doctoral, Institute of Islamic Studies, McGill Univeristy, Montreal 2000, s. 23.

çok çeşitli alanlara yöneildiler. Bazen Rothschild gibi uluslararası finans hanedanlarının banka acentalığını yaparak yüksek komisyonlarla borç para verdiler¹⁰⁷. Müflis şirketlerin devrinden, lokomobil su pompalarına ve kömür satışına kadar her türlü alım-satım faaliyetleri içerisinde bulundular. Örneğin Dervieu, yöneticisi ve hissedarı bulunduğu Aziziye Kumpanyası'nın Mısır hükümetine devredilmesi esnasında bilfiil aracı oldu ve kumpanya 4.606.875 kuruşa satıldı. Halbuki kumpanyanın asıl bedeli 3.657.500 kuruş idi. Dervieu, kumpanyanın kamulaştırılmasına yardımcı ve aracı olduğu için bu satış işleminden aldığı %5 komisyon ile birlikte 730.000 kuruş kâr sağlamıştı. Aynı zamanda muhtelif kalemlerden de maliyetler ekleyerek satış işleminin 4.606.875 kuruşa gerçekleşmesinde başat rol oynamıştı¹⁰⁸.

Hidiv İsmail döneminde yapılan harcamaların %35'i aşırı ve lüzumsuz idi. Bu şekilde yapılan aşırı harcamalarla Mısır hükümeti ve toplumu hızlı bir finansal çöküş içerisine girdi¹⁰⁹. İsmail Paşa menkul kıymetler sandığı ve sermayeye dönüştürebildiği tüm değerli mülklerini ve yatırımları mütemediyen Batılı büyük finans şirketlerine zararına ve yok pahasına satışa çıkardı. Aynı anda ahaliye özellikle fellahlara yüksek miktarda vergi borcu yükledi¹¹⁰. Bu ise kaçınılmaz büyük iflası yalnızca bir süre geciktirdi. İsmail öncelikle 1874'te Süveyş Kanal Şirketi'nde bulunan hisseleri 2 gün içerisinde satışa çıkardı. Hidiv'in hisselerini satışa çıkaracağına dair malumatı herkesten önce Dervieu öğrenmiş ve ona göre bir yol izlemişti. "*Revue de Paris* gazetesinde Kasım 1875 yılında Paris'te Hidiv'in hisselerinin alımına dair fikir İskenderiyeli eski banker Edouard Dervieu tarafından ortaya atıldığı..." belirtilmekteydi¹¹¹. İsmail Paşa'nın Süveyş Kanal kumpanyasındaki hisselerini 48 saat içinde satmak zorunda kalması ise biriken yüksek faizlerin ödeme zamanının gelmesiydi. La Banque Dervieu bu hisseleri bir an önce alabilmek için harekete geçti. Ancak böylesine yüksek bir meblağı vermeyi uygun bulmadı. O, sadece kendi bankasını aracı kılarak Parisli finans çevrelerinin bu hisseleri alması için gerekli girişimlerde bulundu. Kendi bankası ise bu satıştan alabileceği kadar yüksek komisyon alacak, böylelikle kasasından para çıkmadan bu işten de çıkar temin etmiş olacaktı. Dervieu arkadaşı olan Rolland'a yazdığı 19 Kasım 1875 tarihli telgrafta:

Benim sevgili arkadaşım Sayın Rolland, sizi şu hususta bilgilendirmek isterim. Benim Paris'e sunmuş olduğum

¹⁰⁷ Abdel Aziz Ezzel Arab, *Nineteenth Century Expressions of Economic Nationalism in Egypt*, s. 23-24.

¹⁰⁸ Arab, *Nineteenth Century Expressions of Economic Nationalism in Egypt*, s. 24.

¹⁰⁹ Musa Gümü, *Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi, SBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 20-21.

¹¹⁰ Akalın, *Süveyş Kanalı*, s. 301.

¹¹¹ *La Revue de Paris*, Douzieme Année, Tome Sixieme, Bureaux de la Revue de Paris, 1905, s. 333.

*birinci operasyon Mısır Hükümeti'nin Süveyş Kanal Kumpanyası'nda bulunan 176.602 hissesinin satılması isteği üzerinedir. La Maison Andre Dervieu Kumpanyasından(zira bu esnada Edouard Dervieu Paris'e kesin olarak yerleşmiş bulunduğundan Mısır'daki işleri kardeşi Andre Dervieu yapmaktaydı) bana gelen telgrafa göre Mısır Hividi Süveyş Kanal Kumpanyası'ndaki 176.602 hissesini 92.000.000 frank bedelinde satışa çıkardığını ilan etmiştir¹¹². Fransız İskenderiye Konsolosu M. Pelissier'in, dış işleri bakanına yazdığı 22 Kasım 1875 tarihli raporunda özetle, *La banque Dervieu adında Fransız bankası, sahip olduğu Süveyş Kanalı'nın 165.000 hissesini 80 ya da 90 milyon franga satabilmek için bugünlerde Mısır hükümeti ile görüşmelerde bulunuyor. Ancak bu kuponlar dokuz yıldır deniz nakliyat kumpanyalarına teminat olarak verilmişti. (yani ipotek altındaydı) Hükümet, gümrük gelirlerini garanti ederek Dervieu bankasına ödeyeceği faiz ile bu kuponları alabilirdi. Bu iş, bir kısım İngiliz kapitalist sermayedarın almak istemesi dolayısıyla öncelikle Britanya Genel Konsolosu tarafından durduruldu. Daha sonra Ekonomi Bakanı ile M. Dervieu konuyu ele aldı. Bana bugün gelen rapora göre bu bir satış işlemi idi ancak sadece menkul kıymetler mevduatı için basit bir avanstı¹¹³.**

Rapordan anlaşılacağı üzere Hidiv'in sahip olduğu Süveyş Kanalı hisseleri zaten Dervieu'ye kredi karşılığında teminat olarak verilmişti. Anlaşılan o ki Hidiv, gümrük gelirlerinin bir kısmını ipotek ederek Dervieu'nün elindeki bu hisseleri alarak satmak istemişti. Dervieu, Hidiv'e ait hisselerin Paris'te alınmasını sağlamak için olabildiğince hızlı bir şekilde Paris'in saygın bankalarıyla görüşmeler gerçekleştirdi. Öncelikle *La Société Générale* Bankası'yla görüştü. *La Société Générale* daha çok Peru'daki işlere ağırlık verdiği için bu alım işinde isteksiz davrandı. Daha sonra *Crédit Foncier de France* bankasıyla görüştü, buradan da müspet bir cevap alamadı. Dervieu tüm girişimlerinde başarısız oldu¹¹⁴.

Böylesine önemli bir kumpanyanın %50'sinden fazla hissesine sahip olan Fransızların kanal kumpanyası hissesinin önemli bir kısmına tekabül

¹¹² L. Levadé, *Question Européenne Le Suez en Decembre 1875*, Paris 1875, s. 28-29.

¹¹³ M. Pelissier, Gerant du Consulat General de France a Alexandrie, a. M. Le duc Decazes, Dış İşleri Bakanlığı, D. N. 34, İskenderiye 22 Kasım 1875. s. 20, *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, Paris 1930.

¹¹⁴ *La Revue de Paris*, Douzieme Année, Tome Sixieme, Bureaux de la Revue de Paris, 1905, s. 335; Pradip Bhaumik, *British Foreign Policy France 1868-1880, a Study in Great Power Diplomacy*, A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, Minnesota 1998, s. 366-367.

eden bu hisseleri de almaları durumunda kanalın kontrol ve denetimini daha fazla tekellerine almaları, zaten İngilizleri ciddi anlamda rahatsız etmiş ve İngilizler diplomatik baskılarla satışın kesinlikle Fransızlara yapılmaması için girişimlerde bulunmuşlardı. Dervieu adı geçen bankaları ikna etse bile İngiliz diplomatik kurumları Hidiv nezdinde Fransızlara satışın gerçekleşmemesi için çoktan teşebbüste bulunmuşlar ve baskı yapmaktaydılar¹¹⁵. Ancak İngilizler böyle bir alımı devlet hazinesinden yapmak yerine bu maslahatı Yahudi finansörlerden Rothschild'lere¹¹⁶ ihale etti¹¹⁷. Fransız Dış İşleri Bakanı Luc Decazes'ten Fransız Petersburg İşletme Müdürü'ne yazdığı 27 Kasım 1875 tarihli raporda:

25 Kasım 1875 tarihinde İskenderiye ve Londra'dan aldığım haberlere göre bu saat itibariyle Britanya Hükümeti Mısır hidivinin Süveyş Kanal Kumpanyası'nda bulunan 177.000 hissesini (gerçekte tam olarak 176.602 Hisse 3.827.798 sterlin ancak bakan yuvarlak rakam vermeyi uygun bulmuş) ticari değerinin çok altında bir fiyatla 4 milyon İngiliz sterlinine satın aldı. Hidiv kanalın hissesine 1869 yılında 25 yıllığına sahip olmuştur. Hidiv'in hisselerini Londra hükümeti adına La Maison Rothschild'ler satın aldı. Ben bu hisselerin satış sürecinde M. Dervieu aracılığıyla Hidiv ile çok defa görüşmelerde bulundum, 18 ila 20 milyon frank arasında teklifte bulundum. Ancak kanalda Fransızların hissesinin artacağından endişe duyan Britanya İskenderiye konsolosu hükümetine bu yönde uyarılarda bulundu. Büyük güçlere ait konsolosların Hidiv nezdindeki baskıları neticesinde bu satış işlemi Britanya lehine sonuçlandı¹¹⁸.

Mısır hükümetinin böylelikle Süveyş Kanal Kumpanyası üzerinde de hiçbir hakkı kalmamış oldu. Zaten arazi ve gümrük gelirlerine de büyük oranda kreditor finans şirketleri tarafından el konulmuştu. Alınan her yeni kredi karşılığında Mısır maliyesi, tarım arazileri ve zavallı fellahlar ağır borç yükü altına girdi. Örneğin 20 Mart 1866 yılında *Maison Pastre Frere ve Nanque Aglo Egyptienne*'den 15 yıllığına alınan 3.387.300 kuruş karşılığında 364.930 feddanlık arazi gelirleri garanti gösterilmişti¹¹⁹. Benzer şekilde 22 Nisan 1870 yılında *Comptoir d'Escompte a Paris* ve muhtelif ticaret evlerinden alınan ve ödemesi gelen 10.724.000 franklık borç için Hidiv İsmail, 150.000 feddan arazide tarımı yapılan şeker kamışı

¹¹⁵ Mr. Lingen to Lord Tenterden, Treasury Chambers, No 14, July, 28, 1876, Keza Colonel Stokes and Mr. Rivers Wilson to the Earl of Derby, No 80, London, January 29, 1877, *A&P Record, Correspondence Respecting the Affairs of the Suez Canal Commercial*, No 14, 1876, Printed by Harrison and Sons London 1877.

¹¹⁶ Rothschildler hakkında bakınız. Sezai Balcı-Mustafa Balcıoğlu, *Rostschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvani Yayınevi, Ankara 2017, s. 17-24.

¹¹⁷ IREMAM, Cote 8-13340, Saul, *La France et l'Egypte de 1882 a 1914*, s. 382.

¹¹⁸ Le Luc Decazes, Ministre des Affaires Etrangères a M. de Laboulaye, Chargé d'affaires de France a Saint Petersburg, Paris 27 Novembre 1875. *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*. Paris 1930.

¹¹⁹ BOA. HR. SYS. 942/3, 20 Mart 1866.

gelirini garanti göstermiş, bu arazideki hasattan elde edilen 3.750.000 frank tutarındaki 1.500.000 ton şeker bu borç karşılığında verilmişti¹²⁰. Bu şekilde ülkenin tüm tarım arazileri tedricen kreditor şirketlerin inhisarına geçti. Bunun yanında elde kalan tek şirket olan Hidiviye Deniz Nakliyat Kumpanyası'nın mali durumu pek de ümit-var değildi. Son olarak kalan bu kumpanya da 1882 yılında İngilizlerin Mısırı işgalinde İngiliz sermayedarlara devredildi¹²¹. Hidiviye Kumpanyası bundan sonra seyrüseferlerine *Khedivial Mail Steam Ship and Graving Dock Cy Limited* adı altında İngiliz bandırası altında devam etti¹²².

Dervieu'nün Mısır'dan Ayrılışı

Mısır iflasının arifesinde Hidiv İsmail'in sadık bankerleri Dervieu ve Oppenheim'e karşı olan tutumu giderek olumsuz bir havaya bürünmeye başladı. Pamuk fiyatlarındaki olumsuz gidişatın düzeleceğinden ümidini kesen Dervieu tepkiler felakete dönmeden ticaret evini ve bankasını tasfiye etmeye karar verdi. Ülkenin felakete sürüklenmesinde önemli bir rol oynayan Dervieu, Hidiv İsmail tarafından büyük bir cezaya ya da tazminata mahkum edilmekten Fransız diplomatik misyonun desteği ve biraz da Hidiv İsmail'e yönelik şantaj sayesinde kurtuldu. Zira Hidiv İsmail ve idarecilerinin ülkeyi yolsuzluk batağına dönüştürmesi, idari müesseselerin rüşvet ve iltimasın yatağı haline gelmesi¹²³, tüm bunların Dervieu gibi bir takım yabancı bankerlerin bilgi ve kontrolü dâhilinde yapılması, Dervieu ve Fransız diplomatik kurumlarının elini olağanüstü güçlendirdi. Mısır gibi denetimden yoksun, despotik devlet sisteminde devlet hazinesinin hükümdarın şahsi hazinesinden ayrılması elbette söz konusu değildi. Modern devlete geçiş sürecinde Mısır hidivlerinin ve idarecilerinin denetimsiz, bilinçsiz ve kontrolsüzce yaptığı yatırımlar ve harcamalar, Batılı ekonomik modelin her türlü zafiyet ve desiselerine muvaffak olan Dervieu ve Oppenheim gibi Batılı kapitalist zümreye olağanüstü imkânlar sunan bir ortam sağladı, bu ise ülke ekonomisinde yolsuzluk ve iltiması engellenemez surette arttırdı.

Dervieu, Mısır iflasının arifesinde edindiği olağanüstü servetle Mısır'ı terk etti. Mesajeri Kumpanyası'nın acente memuru olarak geldiği

¹²⁰ BOA. HR. SYS. 942/3, 20 Nisan 1870.

¹²¹ Talhami, *Egypt's Civilizing Mission: Khedive İsmail's Red Sea Province*, s. 48.

¹²² IREMAM, F-20301, B. Malaval et G. Jondet, *Le Port d'Alexandrie*, Imprimerie Nationale, Le Caire 1912, s. 154, Ayrıca bkz. Süleyman Uygun, *Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası ve Doğu Akdeniz'de Fransız Rekabeti*, Lambert Academic Publishing 2018, s. 31; Süleyman Uygun, *Fransız Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası (Compagnie Française de Navigation a Vapeur Cyprien Fabre) ve Levant Limanlarındaki Faaliyetleri (1868-1914)*, *Vakanivis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Yıl 2018, s. 421.

¹²³ Mısır'da rüşvetin gelişimi hakkında bkz. Jacop van Klaven, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar", (Çev. Ahmet Asker), *OTAM*, S. 28, 2010, s. 215-243.

İskenderiye’de kısa sürede kariyerini yükselterek Avrupa’nın ve Mısır’ın önde gelen banker, tüccar ve yatırımcıları arasında yer alacak büyük bir servetle 1872 yılında Mısır’ı terk ederek Paris’e yerleşti. Batılı araştırmacılar Dervieu’nün Mısır terk ettiğinde şahsi sermayesinin resmi olarak 5.000.000 frank olduğunu belirtse de onun servetinin gerçekte bunun çok üzerinde olduğu yüksek ihtimal dâhilindedir. Edouard Dervieu, Paris’e kesin dönüş yaptıktan sonra Mısır menkul kıymetlerinin Batılı yatırımcılara satılma işinde olduğu gibi Mısır’la finansal ilişkilerini uzaktan ve aracılığı vasıtasıyla sürdürmeye devam etti. Mısır’daki taşınmazlarının ve şirketinin ortağı ve kardeşi olan Andre Dervieu’ye bıraktı. Andre Dervieu, La Société en Commandite Dervieu et Cie *adıyla* yeni bir banka kurdu¹²⁴. Edouard Dervieu, 1872 yılında Paris’e döner dönmez mahir olduğu finans sektörüne atıldı. Aynı yıl bir banka açarak bankacılık mesleğine devam etti¹²⁵. Ancak burada işler Mısır’dan oldukça farklı ve zor işlemekteydi, aynı zamanda oldukça deneyim gerektirmekteydi. Dervieu’nün Mısır’da edindiği tecrübe ve birikimler, Batı kapitalizminin önemli metropollerinden bir kaçı arasında yer alan Parisli büyük finans çevrelerinde pek bir işe yaramadı. 1880 yılına doğru güçlü bir pozisyonda olduğu *L’union général* adlı şirketin kurucuları arasında Dervieu de bulunmaktaydı, bu şirketin çöküşüyle, Dervieu de iflas sürecine girmiştir. Daha sonra *Anglo Universal Bank* ticaret ve endüstri bankası genel kurul üyeliklerinde yer aldı. Dervieu’nün uluslararası finans hanedanlarının bulunduğu Avrupa yüksek bankacılığının dar çemberi içerine girme teşebbüsü her defasında fiyaskoyla sonuçlandı. 1882’den itibaren sermayesi hızla eridi. Paris’te 1 Aralık 1905 tarihinde öldü¹²⁶. Kardeşi Andre Dervieu ise “A. Dervieu et Cie” ev bankasının yöneticiliğinin yanı sıra Materieh (tohum) ıslah şirketi, emlak şirketi müdürü, Mısır Emanet sandığı gibi kurum ve şirketlerde yönetici, üyelik görevlerini üstlendi. Andre Dervieu, onca servetine rağmen evlenemediğinden şirketlerini devam ettirecek bir aileye sahip olmadı, yalnızlık içinde 9 Eylül 1897’de Paris’te öldü¹²⁷.

Dervieu ve onun gibi çok sayıda Batılı burjuvazinin milyonlarca frank sermaye edinerek kendi kaderine bıraktığı Mısır idaresi ve toplumu büyük bir bağımlılık ve çöküş ile birlikte müstemleke olma sürecine girdi. Hobsbawm’ın:

Fransa’nın desteğiyle iktidarı ele geçiren Mehmet Ali yabancıların teknik yardımlarıyla etkili ve Batılılaştırıcı bir despotizmi yerleştirmeye çalıştı. Sosyalizmi savunmakla yatırımcı

¹²⁴ *La Revue de Paris*, Douzieme Année, Tome Sixieme, Bureaux de la Revue de Paris, 1905, s. 333.

¹²⁵ *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine*, s. 74-75.

¹²⁶ Mezarı Boulevard Malesherbes, 156’da yer almaktadır. BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d’une Famille Lyonnaise*, s. 38-39.

¹²⁷ BGS, Cote BR 56664, Dervieu, *Monographie d’une Famille Lyonnaise*, s. 40-41.

bankerlerin ve mühendislerin sağladığı endüstriyel gelişmeyi savunmak arasında gidip gelen Saint Simoncular da hizmetlerini M. Ali Paşa'nın(daha sonra Mısır Hidivleri) emrine sunarak onun ekonomik gelişme programını hazırladı. Saint Simoncular, Süveyş Kanalı'nın temelini ve Mısırlı yöneticilerin Avrupalı bir dizi dolandırıcıdan sağlanan muazzam borçlara ölümcül bağımlılıkların temelini attılar. Bu bağımlılık Mısır'ı emperyalist rekabetin ve ilerideki antiemperyalist ayaklanmaların merkezine çekti¹²⁸.

Şeklinde ifadesi durumun kanıtıydı. Mısır devlet borçlarını hesaplamakta istatistikçilerin yetersiz kalmaya başladığı bir dönemde borçların faizleri dahi alınan kredilerle ödendi¹²⁹. Mısır hükümetinin bu meseleyi çözemeyeceğine kanaat getiren, büyük güçler 1876'da Osmanlı maliyesine de örnek teşkil edecek olan Caisse de la Dette Publique (Duyun-ı Umumiye Sandığı) adlı kuruluşla Mısır maliyesini tamamen kontrol ve denetimi altına aldı¹³⁰. Batılı finans çevrelerinin Mısır üzerinde uyguladıkları bu ekonomik model farklı yöntem ve metotlarla Kıta Afrikası ve Asyası'nın değişik noktalarında müstemleke sürecine giren Osmanlı, İran, Hindistan, Çin ve Tunus gibi tüm ülkeler üzerinde uygulandı. Genelde Hint ticaret yolu ve Mısır, özelde ise Mısır Duyunu-ı Umumiye Sandığı üzerine yaşanan İngiliz-Fransız rekabeti ise 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgal ve sömürge sürecine kadar götürdü.

Sonuç

Atlantik Avrupası'nda Britanya merkezli ortaya çıkan Endüstriyel Devrim, Akdeniz dünyası açısında yeni bir çağın kapısını araladı. Bilhassa Fransa ve Britanya İmparatorluğu olmak üzere bütün büyük güçler Osmanlı Akdenizi üzerinde öncelikle nüfuz alanları, sonrasında ise manda ve sömürgeler oluşturmak amacıyla bütün kurumlarıyla yoğun bir rekabet içerisine girdiler. Bu noktada Mısır'ın yeri ve önemi özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra hayati bir önem arz etti. Fransa ve Britanya'nın bu coğrafya üzerinde rekabeti askeri olmaktan ziyade ortaklıklardan oluşan küçüklü-büyükü finans şirketleri, ticaret, kültürel ve diplomatik müesseseler üzerinde yoğunlaştı. Avrupa-Mısır ticaretinin genişlemesini, bu ülkelerden yapılan sermaye ihracı izledi. Muhtelif Batılı uluslardan oluşan bankerler, armatörler, tüccarlar, mühendisler, askerler, aydınlar, diplomatlar, misyonerler ve bürokratlar fırsatlar coğrafyası olarak nitelendirdikleri Doğu Akdeniz liman kentlerine sel gibi dağıldılar. Mısır ve Levant havzasında finans piyasasının gelişmesinde, para aygıtının büyümesinde ve modern Mısır'ın gelişim sürecinde başlıca rol oynadılar.

¹²⁸ Hobsbawm, *The age of Revolution*, s. 144; Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 160.

¹²⁹ BOA. HR. SYS. 942/3, 14 Eylül 1865-24 Kasım 1872.

¹³⁰ *Histoire Financiere de l'Egypte, Depuis Said Pacha 1854-1876*, Guillaumin et Cie, Libraires, Paris 1878, s. 220; Klaven, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi", 235.

Daha ziyade fırsatçı banker-tüccar ve sanayici kapitalist grupların kurmuş oldukları ev bankaları, ticaret evleri ve komisyonculuk şirketleri, dünya ekonomisine yön veren asıl büyük finans şirketlerinin Mısır'a gelip yerleşmesinde öncül ve önemli vasıta oldular. Bu kapitalist grupların çoğu, yayıldıkları bölgeleri çıkar ve menfaatleri doğrultusunda temsil ettikleri değerlere ve menfaatlerine göre değiştirmeye ve dönüştürmeye gayret gösterdiler. Bu ise Mısır ekonomisinin yavaş yavaş kapitalist dünya ekonomisinin hakimiyeti altına girmesine ve onunla bütünleşmesine neden oldu. Değişken ve yayılcı bir iktisadi zihniyete varlığını borçlu olan Avrupa karşısında değişime tamamen yüz çevirmenin bedeli olduğu gibi değişimi Dervieu ve Oppenheim gibi garp kurnazı menfaatperest bir avuç Batılı burjuvaziye emanet etmenin de şüphesiz daha ağır sonuçları oldu.

Dervieu'nün "tatlı çocuk" olarak ifade ettiği Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın ve kendinden sonra gelen haleflerinin en büyük kusurları tam manasıyla kavrayamadıkları, ülkeyi Batı burjuvazisiyle kurdukları dostluk ve iyi niyet ilişkileriyle kalkındırmak istemelerinden kaynaklandı. Binlerce denklemden oluşan Batı iktisadi sarmalının anlayabilmekten aciz olan tecrübesiz ve ihtiraslı Mısır hidivleri, özellikle Hidiv İsmail gibi doğulu olmaktan imtina eden idareciler, Dervieu gibi Batılı burjuvazilere sonsuz bir sadakat duyarak ülkeyi ve bölgeyi içinden çıkamaz felaketlere sürüklediler. Batı iktisadi yapısını çok iyi bilen Dervieu gibi burjuvaziler ise sıfırdan edindikleri milyonlarca frank sermaye ile Avrupa'nın sayılı finans çevreleri arasına girdiler. Büyük umutlarla açılan Süveyş Kanalı ve sulama kanalları sayesinde geçimlik tarımdan endüstriyel tarıma dönüşen tüm Nil havzasındaki ziraattan beklenen yüksek gelirler, Mısır idaresini ve yönetimi yalnızca 6-7 yıl refaha kavuşturdu. Sonrasında ise Nil'in hakimi olan Mısır idaresi ve ahalisi Batılı finans şirketlerine bağımlı modern köleler haline geldiler.

KAYNAKÇA

Yerli ve Yabancı Arşiv ve Kütüphaneler

BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

İ. MTZ. 20/808.

BEO. 2654/199002.

HR. SYS. 942/3.

ANF. (Archives Nationnales de France)

LH. 740/80, 1 Fevrier 1906.

ACCIM (Archives de la Chambre de Commerce et d'Industrie Marseille)

ACCIM. L/19/49/1, Fonds Albert Bazin, Famille Bazin

ACCIM. L. 19/14/115, *Fonds Rocca Freres, Correspondance Passive pays Etrangers, Afrique, Egypte Ed. Dervieu et Cie, Alexandrie le 1. Decembre 1860.*

ADBR (Archives Departementales Bouches du Rhône)/Marseille.

ADBR Delta 9022, Compagnie Generale de Navigation a Vapeur Bazin, Leon Gay et Cie. Compte rendu de la Gerance, Exercice 1858.

AMAE.(Archives Ministere des Affaire Etrangeres)

M. Pelissier, Gerant du Consulat General de France a Alexandrie, a. M. Le duc Decazes, Dış İşleri Bakanlığı, D. N. 34, İskenderiye 22 Kasım 1875. s. 20. *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*. Paris 1930.

Le Luc Decazes, Ministre des Affaires Etrangeres a M. de Laboulaye, Chargé d'affaires de France a Saint Petersburg, Paris 27 Novembre 1875. *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*. Paris 1930.

AFL. (Archives de l'Association French Lines)

1997 002 5199, *Assemblee Generale du 28 Mai 1853.*

Bernard Bernadac-Pierre Gallocher, *Histoire de la Compagnie de Navigation Paquet*, Marseille 1985.

A&P. (Accounts & Papers Records)

A&P Record, Correspondence Respecting the Affairs of the Suez Canal Commercial, No 14, 1876, Printed by Harrison and Sons London 1877.

BGS(Bibliotheque Sainte-Genevieve)

Cote BR 56664, DERVIEU, Commandant, *Monographie d'une Famille Lyonnaise, La Famille Dervieu*, Macon 1907.

BNF.(Bibliotheque Nationale de France)

LUCOVICH, Antoine, *La Société Agricole et Industrielle d'Egypte*, Typographie de Gaittet, Paris 1865.

La Revue de Paris, Douzieme Année, Tome Sixieme, Bureaux de la Revue de Paris, 1905.

BAINER, P. F., *La Géographie appliquée a la Marine, au Commerce a L'Agriculture a L'Industrie et a la Statistique*, Paris 1877.

Journal des Economistes, 6. Série, Tome XXXIII, Janvier a Mars 1912, Paris 1912.

Histoire Financiere de l'Egypte Depuis Said Pacha 1854-1876, Guillaumin et Cie, Paris 1878.

Actes de Constitufs de la Compagnie Universelle du Canal du Suez, Editeur Henri Plon, Paris 1866.

ALPHONSE, Bertrand -Ferrier Emile, *Ferdinand de Lesseps: Sa Vie, Son Oeuvre*, Editeurs G. Charpentiers, Paris 1887.

Letteres Journal et Documents Pour Servier a l'Histoire du Canal de Suez, Quatrieme Serie, Paris 1879.

L'Emprunt Egyptien, Amyot Editeur, Paris, 1873.

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, Tome IX, Janvier-Mars 1962, Presses Universitaires de France, Paris 1862.

LEVADÉ, L., *Question Européenne Le Suez en Decembre 1875*, Paris 1875.

Histoire Financiere de l'Egypte, Depuis Said Pacha 1854-1876, Guillaumin et Cie, Libraires, Paris 1878.

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, Tome IX, Presses Universitaires de France, Paris 1962.

IREMAM (Archives et bibliotheque de l'institut de Recherches et d'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman)

Cote 8-23580, SABRY, M., *Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Française (1863-1879)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1933.

Cote 8-657, NINET, John, *Lettres D'Egypte 1879-1882*, Par Anouard Louca, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1979.

Cote F. ME. 330 CAT, CATY-Roland – RICHARD Eliane - ECHINARD Pierre, *Les Patrons du Second Empire, Marseille*, Le Mans 1999, s. 66-67.

Cote F. 2181, KASSAP, Jacques, *Le Coton en Egypte*, Tome I, Aix-en-Provence 1925.

Cote MT. 21747, TRIPODI, Jean Marie, *La Compagnie de Navigation des Messageries Maritimes et les Chantiers de Constructions Naval de la Ciotat 1852-1916*, Memoire d'Histoire Contemporaine, Université de Provence, Aix en Provence 1981.

Cote T. 2473, RAVEUX, Olivier, *Une Histoire Méditerranéenne la Métallurgie et la Construction Mécanique a Marseille au XIXeme Siecle*, V. II, These de Doctorant, Université de Provence (Aix Marseille I), Marsielle 1996, s. 318, 410.

Cote 8-13340, SAUL, Samir, *La France et l’Egypte de 1882 a 1914, intérêts économiques et implications politiques*, Ministère de l’Economie, des Finances et de l’Industrie, Paris 1997.

Cote 8-11589, Jacques Thobie, *La France et l’Est Méditerranéen Depuis 1850, Economie/Finance/Diplomati*, Edition Isis İstanbul, 1993.

Cote F-20301, MALAVAL, B. et G. Jondet, *Le Port d’Alexandrie*, Imprimerie Nationale, Le Caire 1912.

Tetkik Eserler

AKALIN, Durmuş, *Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti’ne Etkileri 1854-1882)*, Pamukkale Üniversitesi, SBE. Tarih Doktora Tezi, Denizli 2011.

ARAB, Abdel Aziz Ezzel, *Nineteenth Century Expressions of Economic Nationalism in Egypt*, A Thesis Doctoral, Institute of Islamic Studies, McGill Univeristy, Montreal 2000.

BALCI, Sezai, -Mustafa Balcıoğlu, *Rostschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvani Yayınevi, Ankara 2017.

BHAUMIK, *British Foreign Policy France 1868-1880, a Study in Great Power Diplomacy*, A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the Universty of Minnesota, Minnesota 1998.

CESAIRE, Aime, *Fransız Irkçılığının Fikri Temelleri, Sömürgecilik Üzerine Söylev*, (Çev. Güneş Ayas), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2005.

DERVIEU, Claide Alexandre Robert, *Observations présentées a la chambre de commerce de Marseille, sur sa demande, pour servir au mémoire qu’elle doit adresser a la commission d’enquête sur la Colonie Algerie*, Marseille, Olive 1823.

ELDEM, Ethem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev. Ayşe Berkday)Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

GALTUNG, Johan, “Emperyalizmin Yapısal Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler*, (Çev. Birgül Demirtaş Coşkun), C. 1, S. 2 (Yaz 2004), s. 25-46.

GÜMÜŞ, Musa, *Sultan II. Abdülhamid’in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi, SBE., Tarih Anabilimdalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.

HERSHLAG, Z. Y., *Introduction to the Modern Economic History of teh Middle East*, E. J. Brill, Leiden 1980.

HOBBSAWM, Eric, *The age of Capital 1848-1875*, Abacus, London 1975.

HOBBSAWM, Eric, *Sermaye Çağı 1848-1875*, (çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yayınları Ankara 2003.

HOBBSAWM, Eric, *The Age of Revolution 1789-1848*, First Vintage Books, New York 1996.

HOBBSAWM, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2003.

KARAOĞLU, Ömer, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 15.

KLAVEREN, Jacop van, "Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar", (Çev. Ahmet Asker), *OTAM*, S. 28, 2010, s. 215-243.

LANDES, David S., *Bankers and Pasha. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, Cambridge, Harvard University Press 1958.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2009.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para'nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

SARIYILDIZ, Gülden, "Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, C. 9, İstanbul 2013, s. 19-20. (17-36)

TALHAMI, Ghada Hashem, *Egypt's Civilizing Mission: Khedive İsmail's Red Sea Province, 1865-1885*, Thesis, Ph D., University of Wisconsin, Chicago 1966.

UYGUN, Süleyman, "Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 20, 2016, s. 137-172.

UYGUN, Süleyman, *Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası ve Doğu Akdeniz'de Fransız Rekabeti*, Lambert Academic Publishing 2018.

UYGUN, Süleyman, Fransız Cyprien Fabre Vapur Kumpanyası (Compagnie Française de Navigation a Vapeur Cyprien Fabre) ve Levant Limanlarındaki Faaliyetleri (1868-1914), *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Yıl 2018, s. 412-449.

UYGUN, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.

YACKLEY, Joseph, *Bankrupt: Financial Diplomacy the late Nineteenth-Centur Middle East*, The Faculty of the Division of the Humanities in Candidacy fort he Degree of Doctor of Philosoph, The University of Chicago, Chicago 2013.